

Evaluatie ontwikkeling van het project Familiecontact

Evaluatie ontwikkeling van het project Familiecontact

- EINDRAPPORT -

Auteurs

Frank Kriek
Annemieke Mack
Eline Verbeek

Amsterdam, 12 april 2019
Publicatienr. 17162

© 2019 Regioplan, in opdracht van het ministerie van SZW en VWS

Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Regioplan. Regioplan aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
1 Inleiding	1
2 Het project Familiecontact	3
2.1 Achtergrond Familiecontact	3
2.2 Positionering Familiecontact in bredere context	5
3 Onderzoeksmethodologie	9
3.1 Analyse-instrumenten	9
3.2 Onderzoeksfasering	11
4 Opzet en uitvoering Familiecontact	14
4.1 Omschrijving bijeenkomsten	14
4.2 Omschrijving groepen	16
4.3 Invulling begeleiding groepsbegeleiders en psychologen	20
4.4 Inhoudelijke veranderingen	20
4.5 Opzetten lokale groepen	22
4.6 Inhoudelijke, procesmatige en organisatorische randvoorwaarden	22
5 Ervaringen van deelnemers en begeleiders	27
5.1 Methodiek	27
5.2 Effecten op basis van steuntheorieën	27
5.3 Effecten op kennis, houding en gedrag	32
5.4 Behoeftes aan vervolg	34
6 Conclusies en aanbevelingen	37
Bijlage 1: Reflectie op de onderzoeksmethodologie	44
Bijlage 2: Vragenlijst Familiesteunpunt	48

Samenvatting

Samenvatting

Het Familiecontact heeft tot doel familieleden (vaders, moeders, broers, zussen) te ondersteunen in het leren omgaan met het gegeven dat een familielid is geradicaliseerd. Het project wordt uitgevoerd door het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE). Het Familiecontact is een vorm van lotgenotenondersteuning en bestaat uit een aantal bijeenkomsten die om de paar weken worden georganiseerd. Tijdens deze bijeenkomsten worden de deelnemers geïnformeerd over relevante thema's inzake radicalisering. Daarnaast is er ruimte voor de deelnemers om hun ervaringen met elkaar te delen onder begeleiding van een psycholoog en een groepsbegeleider.

De methodiek van het Familiecontact was gedurende het traject volop in ontwikkeling en heeft zich tijdens de duur van het project moeten uitkristalliseren. Om de methodiek te optimaliseren is er synchroon aan de ontwikkeling van de methodiek in opdracht van het ministerie van SZW en VWS een onderzoek uitgevoerd door RegioPlan. Het onderzoek had tot doel aan de hand van de ervaringen van de deelnemers en begeleiders van het Familiecontact, de methodiek te beoordelen op de zogenoemde werkende mechanismen. Tevens had het onderzoek tot doel om (vanuit het oordeel over de effectiviteit) te bekijken op welke manier het Familiecontact in een eventueel vervolg vormgegeven zou kunnen worden.

Er hebben in totaal vier groepen deelgenomen aan het Familiecontact. Er was een groep voor ouders, bestaande uit: een mannengroep (4 deelnemers), een vrouwengroep (4 deelnemers) en de een gemengde ouders groep (8 deelnemers). Daarnaast is er ook een groep voor broers en zussen gestart, bestaande uit zes deelnemers¹.

Analysekader

Ten behoeve van het opzetten van het project Familiecontact is een voorstudie uitgevoerd door Gielen en Dijkman (2016)². Op basis van een analyse van wetenschappelijke literatuur, getoetst aan de praktijk, is hierin een beschrijving opgesteld van mogelijke werkzame elementen bij een project zoals het Familiecontact. De uitkomsten van dit onderzoek vormden de basis voor het opzetten en inrichten van het Familiecontact.

De werkzame elementen uit het onderzoek hebben wij verwerkt in een analysekader. Dit kader hebben wij stelselmatig getoetst tijdens een plan- (zijn de werkzame elementen aanwezig in de opzet van het project?), proces- (zijn deze elementen ook toegepast in de praktijk?) en effectevaluatie van het Familiecontact (in hoeverre hebben de werkzame elementen gewerkt voor deze groep?).

Deelnemers ervaren met name veel steun en (h)erkenning

Op basis van de evaluatie³ blijkt dat deelnemers elkaar inderdaad ondersteunen door het uitwisselen van ervaringen. Deelnemers geven daarnaast aan de sfeer tijdens de bijeenkomsten te waarderen en zich veilig genoeg te voelen om hun ervaringen te delen. Het uitwisselen van vergelijkbare ervaringen leidt tot gevoelens van (h)erkenning en het gevoel *ergens bij te horen*.

Daarnaast zien we dat het mentale welbevinden van deelnemers is verbeterd. De deelnemers geven aan nog steeds veel verdriet te hebben en zich zorgen te maken om hun familielid, maar de gevoelens van *schamte en/of schuld* zijn voor een belangrijk deel verdwenen door het Familiecontact. Ook ervaren deelnemers minder *stress* en voelen zij zich minder *machteloos*. Door het uitbreiden van het sociale netwerk met mede-deelnemers is daarnaast ook hun *eenzaamheid* verminderd.

Het aanbieden van relevante informatie tijdens de bijeenkomsten heeft geleid tot *kennistoename*. Toename van kennis leidt echter niet altijd tot meer acceptatie. Deelnemers reageren soms met veel frustratie wanneer ze informatie krijgen die ze niet willen horen. Dit betreft met name informatie gericht op de onmogelijkheden van het beleid van de overheid.

Door de kennistoename zien we een ontwikkeling van nieuwe competenties en vaardigheden. Onder andere ervaren deelnemers *meer grip op de situatie en empowerment*. Dit uit zich in beter weten wat de deelnemers willen qua hulpverlening en hier meer open voor staan. Enkele deelnemers gaan ook actief op zoek naar hulp.

¹ Naast de groepsmatching zijn er ook tien familieleden individueel gematcht.

² Gielen, A.-J. en Dijkman, A. (2016). Radicaal Verlies. Verkenning naar familiecontact in theorie en praktijk. Almere/Amsterdam: A.G. Advies en Sherazade Advies

³ Ten behoeve van de evaluatie hebben wij gesproken met deelnemers, begeleiders en gastsprekers. Ook hebben wij bijeenkomsten bijgewoond en hebben de deelnemers op drie momenten vragenlijsten ingevuld.

Omdat de schaamte is verminderd zien we verder dat deelnemers *opener hun ervaringen delen*, zowel binnen als buiten de groep (bijvoorbeeld met vrienden of met hun werkgever). Met andere woorden, deelnemers worden mondiger.

Belangrijk is te beseffen dat ook factoren buiten het Familiecontact invloed hebben op de deelnemers en zo ook het project. Met name (berichtgeving over) de actualiteiten (zoals documentaires en discussies over het al dan niet terughalen van (klein)kinderen) hebben impact op de deelnemers.

Werkzame elementen Familiecontact

Terugkijkend op het project, zijn er een aantal werkzame elementen te benoemen die van groot belang zijn bij het goed uitzetten van een project als het Familiecontact:

- Inzetten van vaste en goede begeleiders met drie verschillende rollen: een procesbegeleider, een rouw/traumatherapeut en een externe deskundige/hulpverlener;
- Groepssamenstelling op basis van vergelijkbare uitgangssituatie leidt tot gevoelens van herkenning en steun;
- Inhoud bijeenkomsten: aandacht voor feitelijke kennis, psycho-educatie en voor het delen van ervaringen;
- Behoeftes van deelnemers centraal stellen en indien nodig aanpassingen doorvoeren aan het programma;
- Veilige en gemoedelijke sfeer creëren waardoor deelnemers eerder ervaringen delen;
- Parallel aan groepsbegeleiding ook individuele begeleiding aanbieden, waardoor een compleet aanbod van ondersteuning beschikbaar is.

Enkele kanttekeningen bij het Familiecontact

Naast de werkzame elementen zijn er ook enkele kanttekeningen te benoemen, waar rekening mee moet worden gehouden bij het opzetten van een vergelijkbaar project:

- Deelname kan leiden tot isolatie en afhankelijkheid van de groep;
- Deelnemers kunnen elkaar versterken in negatieve emoties;
- Angst bij gemeenten om essentiële veiligheidsinformatie te missen, bemoeilijkt werving van deelnemers.

Toekomst van het project

De toekomst van het Familiecontact is mede afhankelijk van de meerwaarde die het project heeft gehad voor de deelnemers. Als we kijken naar de effecten heeft het project voor de deelnemers veel opgeleverd. Ook na afronding blijven deelnemers grote behoefte houden aan begeleiding en contact met lotgenoten. Dit heeft deels te maken met de actuele ontwikkelingen en de grote aandacht van de media en de politiek voor hun situatie. Met name het terughalen van (klein)kinderen uit de Koerdische kampen staat de laatste tijd volop in de belangstelling. Hierin verschilt de doelgroep van het Familiecontact van andere doelgroepen voor lotgenoten groepen. Ook spelen gevoelens van schuld en schaamte bij deze groep een grote rol. Dit alles heeft invloed op het welbevinden van de deelnemers, waardoor behoefte aan begeleiding blijft.

Het aantal deelnemers is ondanks verschillende inspanningen beperkt gebleven (terwijl de potentiële doelgroep voldoende groot is). Aangezien gemeenten om verschillende redenen nauwelijks hebben meegewerkt, bleek werving van deelnemers via gemeenten in de praktijk niet te werken. De wervingsstrategie van het Familiecontact zou opnieuw overwogen moeten worden en wellicht zou gezocht moeten worden naar alternatieve kanalen, al dan niet in samenwerking met gemeenten. Het project heeft zicht vooral geconcentreerd op familieleden van uitgereisde Syriëgangers, maar Jihadistische radicalisering kan zich op meerdere manieren uiten, zeker nu de militaire strijd tegen IS beslecht lijkt. Bij een eventueel vervolg/uitbreiding van het Familiecontact is een herbezinning op de doelgroep dan ook wenselijk en noodzakelijk.

Ondanks de behoefte aan ondersteuning die de potentiële doelgroep heeft, is het de vraag of groepsbijeenkomsten met lotgenoten voor iedereen de beste oplossing zijn. Niet elk familielid heeft de behoefte om in een groep zijn of haar ervaring te verwerken. Daarnaast blijkt dat deelnemers van de groepsbijeenkomsten regelmatig behoefte hebben aan individuele begeleiding, met name tussen de bijeenkomsten door. Hieruit blijkt het belang van het aanbieden van individuele ondersteuning, eventueel parallel aan de groepsbijeenkomsten.

Inleiding

1 Inleiding

Het project Familiecontact heeft tot doel familieleden (vaders, moeders, broers, zussen) te ondersteunen in het leren omgaan met het gegeven dat een familielid is geradicaliseerd. Het project wordt uitgevoerd door het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE). Het Familiecontact is een vorm van lotgenotenondersteuning die bestaat uit een aantal bijeenkomsten die om de paar weken worden georganiseerd op een centrale locatie. Tijdens deze bijeenkomsten worden de deelnemers geïnformeerd over relevante thema's inzake radicalisering en kunnen deelnemers hun ervaringen met elkaar delen onder begeleiding van een psycholoog en een groepsbegeleider. De methodiek van het Familiecontact was gedurende het traject volop in ontwikkeling en heeft zich tijdens de duur van het project moeten uitkristalliseren zowel op inhoud (welke aanpak is voor welke doelgroepen het meest effectief) als op organisatie en proces (hoe worden deze doelgroepen het beste bereikt, hoe worden ze toegeleid naar het project en blijven ze gedurende de looptijd bij het project?). Om de methodiek te optimaliseren is er synchroon aan de ontwikkeling van de methodiek in opdracht van het ministerie van SZW en VWS een onderzoek uitgevoerd door RegioPlan.

Twee hoofdvragen stonden tijdens het onderzoek centraal: 1) Hoe hebben deelnemers en andere betrokken partijen het Familiecontact ervaren en heeft dit geleid tot de beoogde resultaten? Bij het beantwoorden deze vraag stonden de ervaringen van deelnemers en begeleiders centraal en is de methodiek van het project beoordeeld op werkzame mechanismen. 2) Op welke manier zou het Familiecontact in een eventueel vervolg vormgegeven kunnen worden?

Eerder zijn er twee rapportages verschenen. Het eerste rapport betrof een zogenaamde planevaluatie. Daarnaast is halverwege het project een tussenrapport verschenen, gebaseerd op de evaluatie van de eerste vier (van de acht) bijeenkomsten. De voorliggende rapportage is het eindrapport van het onderzoek. Deze eindrapportage gaat dieper in op de ervaringen van de deelnemers en de begeleiders. Aan de hand van deze gesprekken wordt er een aantal conclusies getrokken over de effectiviteit van het project en worden werkzame elementen benoemd.

Methodiek

Om de effecten van het project in kaart te brengen hebben we gebruikgemaakt van verschillende bronnen. Er zijn op drie momenten vragenlijsten afgenomen bij de deelnemers (een nul-, tussen- en eindmeting). Ook hebben wij met zeven deelnemers individuele gesprekken gevoerd aan het eind van het project, en zijn wij bij twee bijeenkomsten van Familiecontact aanwezig geweest. We hebben de groepsbegeleiders van de groepen halverwege en aan het einde van de bijeenkomsten gesproken. De psychologen hebben we na afloop gesproken. De gastsprekers hebben we gesproken na de bijeenkomst waar zij aanwezig waren. Daarnaast hebben we de projectleider maandelijks gesproken. Ten slotte hebben we met drie gemeenten gesproken over de mogelijkheden voor lokale inbedding van het project.

Leeswijzer

Het eerste hoofdstuk omvat een beschrijving van de geschiedenis en de belangrijkste kenmerken van het Familiecontact. Ook gaan we in op de (maatschappelijke) context van het project. In het tweede hoofdstuk wordt de methodologie van het onderzoek beschreven. We besteden hier expliciet aandacht aan omdat er nog nauwelijks ervaring is opgedaan met het evalueren van dergelijke projecten. In hoofdstuk drie komt de opzet en uitvoering van het Familiecontact aan bod. De ervaringen van deelnemers en begeleiders worden in het vierde hoofdstuk gepresenteerd. In het laatste hoofdstuk beschrijven we een aantal conclusies met betrekking tot effecten van het project en de mogelijkheden voor vervolg.

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Het project Familiecontact

2

2 Het project Familiecontact

In dit hoofdstuk beschrijven we de achtergrond van het project Familiecontact (paragraaf 2.1.), de positionering van het project binnen het bredere kader van de hulp en ondersteuning aan familieleden van geradicaliseerde personen en/of uitgereisde Syriëgangers en de maatschappelijke context waarbinnen het Familiecontact wordt ontwikkeld en uitgevoerd (paragraaf 2.2.).

Het project Familiecontact is een vorm van lotgenotencontact. Het uitwisselen van ervaringen neemt in een dergelijk project een belangrijke plaats in, maar lotgenotencontact is meer dan dat. Het gaat ook om het empoweren van de deelnemers en het bieden van (verschillende vormen van) sociale steun. Om deze reden is ervoor gekozen in plaats van de term 'lotgenotencontact' voor dit project de term 'familiecontact' te gebruiken. De doelgroep is omschreven als "families met een gezinslid die jihadistisch geradicaliseerd is met eventuele detentie tot gevolg of tegengehouden, uitgereisd dan wel omgekomen in een jihadistisch strijdgebied".

De aandacht voor jihadistisch geradicaliseerden en hun familie is verwoord in het Actieplan Integrale Aanpak Jihadisme⁴. In dat plan is bij de actielijn 'Radicalisering tegengaan' als actie nr. 23 genoemd dat er een ondersteuningsfaciliteit komt "waarmee familieleden, vrienden of op andere wijze verbonden personen van geradicaliseerde, radicaliserende individuen of uitreizigers worden ondersteund en desgewenst in contact kunnen worden gebracht met mensen die in dezelfde situatie zitten".

Als onderdeel van dit actieplan heeft het ministerie van SZW en JenV Sherazade Advies en AG Advies opdracht gegeven een verkennend onderzoek uit te voeren naar wat er nationaal en internationaal bekend is over opzet, uitvoering en (voorwaarden voor mogelijke) effectiviteit van lotgenotencontact voor familieleden van geradicaliseerden/uitreizigers.⁵ De uitkomsten van dit onderzoek vormden de basis voor de positionering en inrichting van het project Familiecontact.

2.1 Achtergrond Familiecontact

Lotgenotencontact voor bovengenoemde doelgroep verschilt op bepaalde punten van al bestaande vormen van lotgenotencontact, vanwege thema's als taboe, schaamte, trauma en rouw die als een rode draad door deze gezinnen lopen. De politiek-maatschappelijke context van radicalisering is bovendien met grote regelmaat aanwezig in de media waardoor families voortdurend geconfronteerd worden met deze context.

Radicalisering heeft een enorme impact op het gezin en brengt risico's op persoonlijk (o.a. mentale gezondheid), sociaal (o.a. isolement) en maatschappelijk niveau (o.a. veiligheid) met zich mee. Vaak is er in het gezin al sprake van (gestapelde) psychosociale problematiek en negatieve ervaringen met hulpverlening. De gezinnen worden meestal ook geconfronteerd met bestuurlijke maatregelen, de gevolgen van het extremistische gedrag en de bijbehorende exposure (media-aandacht etc.), wat hun situatie nog eens extra complex maakt. Vanwege deze complexe multiprobleemsituatie, lopen de broertjes en zusjes van geradicaliseerde personen ook veel meer risico op sociaalpsychologische problemen, waarbij het verlies van een broer of zus een trigger-event kan vormen dat leidt tot existentiële vragen en "een krachtige katalysator kan zijn voor een radicaliseringsproces".

Werkzame mechanismen

Vanuit de literatuur⁶ zijn de volgende functionaliteiten/werkzame mechanismen als hypothesen benoemd voor de werking van lotgenotencontact voor deze doelgroep:

⁴ Een integrale aanpak met maatregelen tegen het Jihadisme in Nederland. Het programma liep vanaf 2014 tot 2017.

⁵ Gielen, A.-J. en Dijkman, A. (2016). Radicaal Verlies. Verkenning naar familiecontact in theorie en praktijk. Almere/Amsterdam: A.G. Advies en Sherazade Advies

⁶ Gebruikte bronnen:

Gielen, A.-J. en Dijkman, A. (2016). Radicaal Verlies. Verkenning naar familiecontact in theorie en praktijk. Almere/Amsterdam: A.G. Advies en Sherazade Advies

Bouzakoura, A. (2014). *Familieleden van Syriëstrijders: Tussen strijd en verwijt. Onderzoek naar steunbronnen voor ouders en naasten*. Hogeschool-Universiteit Brussel: Bachelorthesis.

Gielen, A. J. (2015). Supporting families of foreign fighters. A realistic approach for measuring the effectiveness. *Journal for Deradicalization*, (2), 21-48.

Hallich, B. & Doosje, B. (2017). *'Diamant plus': Een methodiek voor de-radicalisering en vergroting van weerbaarheid tegen extremistische invloeden*. Universiteit van Amsterdam.

- *Sociale steuntheorie*

Families waarvan een familielid is geradicaliseerd komen regelmatig in een sociaal en maatschappelijk isolement terecht. Wanneer zij ervaringen kunnen uitwisselen met personen in een vergelijkbare situatie, kan dat leiden tot (h)erkenning en het gevoel ergens bij te horen. Het opdoen van nieuwe contacten kan daarnaast ook het sociale netwerk vergroten.

- *Therapeutische hulptheorie*

Voor sommige familieleden is het zeer waardevol wanneer zij met een 'voortrekkersrol' andere familieleden kunnen begeleiden. Zij hopen dat zij met het delen van hun verhaal anderen iets kunnen leren. Hierdoor kan de eigenwaarde en maatschappelijke participatie van deze ervaringsdeskundigen toenemen.

- *Optimale matchingtheorie*

Lotgenotencontact is effectiever als er sprake is van een goede match tussen familieleden die zich in vergelijkbare situaties bevinden. Hoe beter de match, hoe meer familieleden zich herkennen in de ervaringen van anderen, en hoe meer sociale steun zij ervaren.

- *Stress en copingtheorie (als afgeleide van de sociale steuntheorie)*

Veel families met een geradicaliseerd familielid hebben te maken met gevoelens van schuld, schaamte, rouw en trauma. De sociale steun die deelnemers ontvangen in lotgenotencontact kan het mentale welbevinden en de copingmechanismen van families verbeteren. Hierdoor zou maatschappelijke uitval en/of radicalisering van andere familieleden voorkomen kunnen worden.

- *Psycho-educatieve theorie*

Familieleden hebben behoefte aan duidelijke informatie over radicalisering en de bestuurlijke en juridische aspecten waar zij mee te maken krijgen. Door familieleden relevante informatie aan te bieden, zullen hun kennis en vaardigheden toenemen. Hierdoor hebben zij het gevoel meer grip te hebben op de situatie (empowerment). Wanneer zij informatie krijgen over mogelijke signalen van radicalisering kan daarnaast radicalisering van andere familieleden worden voorkomen. Belangrijk is ook om informatie te delen over mogelijkheden voor verdere hulp en ondersteuning, zodat familieleden weten waar zij terecht kunnen na afloop van het project.

Proces- en organisatorische voorwaarden

Naast bovenstaande steun theorieën, wordt er in de literatuur een aantal randvoorwaarden genoemd waaraan voldaan moet worden om een project als het Familiecontact in de praktijk succesvol te (kunnen) laten zijn:

- Een goede professionele begeleiding van groot belang is; de begeleider moet affiniteit hebben met het thema, bij voorkeur (deels) dezelfde ervaringen hebben meegemaakt, twee begeleiders hebben de voorkeur (een met een psychologische achtergrond), de begeleider moet ervaring hebben in het begeleiden van groepsprocessen en groepsdynamiek en in staat zijn rouw en trauma tijdig te herkennen. Bovendien moeten externe deskundigen en hulpverleners de psycho-educatieve functie van het lotgenotencontact kunnen vervullen.
- Een goede host-organisatie van groot belang is; bij voorkeur neutraal, niet direct gebonden aan de overheid, in staat om de sessies te faciliteren en individuele hulp te verstrekken waar nodig, bij voorkeur te werken vanuit een samenwerkingsverband zodat verschillende vormen van expertise beschikbaar zijn en verschillende vormen van (aanvullende) hulpverlening geboden kunnen worden.
- Er aandacht moet zijn voor de samenstelling van de groep(en); een goede screening en een goede matching tussen groepsleden is van belang, zodat zij herkenning vinden, wat niet uitsluit dat een divers samengestelde groep kan werken, mits alle groepsleden worden uitgedaagd een actieve bijdrage aan de sessies te leveren, en ten slotte is de betrokkenheid van kinderen van belang (in een

Lok, A. (2010). *De kracht van zelfhulpgroepen*. In T. van Regenmortel (Ed.), *Empowerment en participatie van kwetsbare burgers, ervaringskennis als kracht*, 173-188. Amsterdam: SWP.

Teller, M. (2016). *Omgaan met gewelddadige radicalisering: steun bieden aan families*. Brussel: De Koning Boudewijnstichting.

Hafez, M. (2016). The tie that binds: how terrorists exploit family bonds. *CTC Sentinel*, (nn), pp. 15-17.

Ranstorp, M., Gustafsson, L., Hyllengren, P., & Ahlin, F. (2016). *Preventing and Countering Violent Extremism*. Stockholm: Swedish Defence University, Center for Asymmetric Threat Studies

Goens, E. (2016). *2doc: Molenbeek*, opgehaald op 10-10-2017 via <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2016/molenbeek.html>

Gielen, A.J. (2014). Syrië-strijders: liever families ondersteunen dan paspoort afnemen. Opgehaald op 10-10-2017 via

<https://www.socialelvraagstukken.nl/syrie-strijders-liever-families-ondersteunen-dan-paspoort-afnemen/>

⁷ Zie ook ons analysekader in paragraaf 3.1.1 voor een omschrijving van relevante informatie.

- aparte groep): kinderen lijden vaak in stilte, willen hun ouders niet belasten waardoor hun problemen onderbelicht zijn, wat juist weer kan leiden tot extra problemen op lange(re) termijn.
- Een lotgenotencontact waarbij deelnemers elkaar face-to-face spreken is het meest effectief, met een ideale groepsgrootte van zes tot tien personen, groepen die een gesloten karakter hebben (geen nieuwe instroom tussentijds) en een gelimiteerd aantal sessies (gemiddelde duur van 38 weken).
 - Er duidelijke spelregels zijn geformuleerd inzake de privacy, de vertrouwelijkheid/(psychologische) veiligheid en het omgaan met de pers.
 - Er sprake is van een goede aansluiting op het lokale beleid inzake de aanpak van jihadisme waarbij gemeenten regiehouder zijn, met oog voor de mogelijkheden van op- en afschaling (richting gemeentelijk zorgaanbod), er sprake is van kennisoverdracht richting gemeenten/lokaal zorgaanbod (om dergelijke groepen te kunnen opzetten en begeleiden) en recht wordt gedaan aan de gemeentelijke informatiepositie (gericht op het voorkomen en tegengaan van radicalisering).

Projectplan Familiecontact

Het onderzoek van AG Advies en Sherazade Advies heeft mede input geleverd voor het projectplan Familiecontact (opgesteld door LSE) waarin de uitgangspunten, de doelstelling, de doelgroep, de financiering, de fasering en de betrokkenheid van gemeenten zijn omschreven. In dat plan wordt het project nadrukkelijk als *een ontwikkelproject* omschreven dat 'uiteindelijk in samenwerking met diverse partijen zowel landelijk als lokaal wordt aangeboden'. Het ontwikkelkarakter van het project komt eveneens tot uitdrukking in de leeropdracht die is meegegeven aan de projectleider van het Familiecontact. In het projectplan is aangegeven dat het project zal worden ontwikkeld door het Familiesteunpunt Radicalisering, en dat er ondersteuning zal worden geleverd aan gemeenten die een lokaal aanbod willen ontwikkelen. De doelstelling is drieledig en luidt als volgt:

- het ontwikkelen van Familiecontact als interventie en methode, inclusief deskundigheidsbevordering van organisaties die hieraan bijdragen;
- het organiseren van begeleid en veilig Familiecontact voor naar schatting vijftig familieleden en het in groepsverband ondersteunen van deze personen;
- het overdragen van de methode van Familiecontact aan gemeenten en hen ondersteunen bij lokale Familiecontactgroepen.

LSE heeft met alle prio-gemeenten⁸ een gesprek gevoerd over hun eventuele behoefte aan het lokaal opzetten van het Familiecontactproject.

In de bijlage bij dit projectplan is een eerste inhoudelijke opzet voor de modulaire opbouw van het project opgenomen. In een andere bijlage is een overzicht opgenomen van de verschillende activiteiten die moeten worden ondernomen om het project Familiecontact te ontwikkelen, waaronder het ontwikkelen van intakeformulieren en de bijpassende procedure, het opzetten van huisregels en een privacyverklaring, een routekaart voor op- en afschaling, de inhoud en volgorde van de acht modules die worden aangeboden, het selecteren van sprekers/externe deskundigen, als ook een draaiboek voor crisisincidenten.

Eerste toets projectplan Familiecontact

Bij aanvang van het project heeft RegioPlan het projectplan getoetst aan de uitgangspunten in een plan-evaluatie (voor een methodologische beschrijving van deze toets, zie hoofdstuk 3). In het projectplan werd aandacht besteed aan het merendeel van de werkzame elementen en de randvoorwaarden zoals omschreven in paragraaf 3.1.1. Het projectplan van het Familiecontact was echter in algemene bewoordingen opgesteld, behoefde op een aantal onderdelen nog nadere specificering en droeg nog duidelijk het karakter van een ontwikkelproject. Met name de doelstellingen 2 (bij de ontwikkeling van het project samenwerken met partnerorganisaties) en 3 (het betrekken van gemeenten bij het opzetten van een lokaal familiecontact) zouden nog nader moeten worden uitgewerkt.

2.2 Positionering Familiecontact in bredere context

Flankerende hulpverlening binnen LSE

Het Familiecontact is ondergebracht bij het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE)⁹. Het LSE richt zich op

⁸ Gemeenten die versterkingsgelden ontvangen voor de aanpak van radicalisering.

⁹ Voorheen het Familiesteunpunt.

begeleiding, hulpverlening en advisering aan families en professionals die geconfronteerd worden met radicalisering en extremisme. Naast het Familiecontact biedt LSE onder andere individuele ondersteuning, advies aan professionals en een consultatielijn voor deelnemers.

Deelnemers van het Familiecontact kunnen ook gebruikmaken van de andere ondersteuningsmogelijkheden binnen LSE; met name de individuele begeleiding/familieondersteuning, de consultatielijn en het behandelteam zijn relevant. Om de effectiviteit van het Familiecontact te kunnen onderzoeken, is het van belang om de samenloop tussen deze mogelijkheden en de groepsbijeenkomsten in kaart te brengen. Daarnaast heeft ook de brede sociaal-maatschappelijke context waarin het project zich afspeelt invloed op de participatie van de deelnemers in het Familiecontact. Uitreizigers en hun familieleden zijn regelmatig onderwerp van discussie in het nieuws, en sommige deelnemers zoeken bewust zelf de media op. Het publieke en politieke debat dat hierdoor ontstaat kan voor onrust zorgen bij de deelnemers, wat tot uiting kan komen tijdens het project. Ook deze context zal worden meegenomen in de evaluatie. Hieronder gaan we in op deze factoren.

Individuele begeleiding/familieondersteuning

Naast de groepsessies biedt LSE de mogelijkheid voor individuele begeleiding aan. Deze begeleiding kan één-op-één plaatsvinden of met meerdere gezinsleden van één gezin (wanneer ook zij hulpvragen hebben). In dat geval wordt er gesproken van familieondersteuning. Familieondersteuning/individuele ondersteuning wordt geboden door een casemanager van LSE. De begeleiding start met een intake, waar alle leefgebieden besproken worden en hulpvragen geformuleerd worden. Vervolgens wordt een plan van aanpak opgesteld. De volgende onderwerpen kunnen aan bod komen tijdens de begeleiding: informeren over radicalisering, bemiddeling tussen gezin en politie/gemeente, hulp bij schulden en hulp bij dagbesteding. Na de begeleiding volgt, indien gewenst, nazorg. Van alle deelnemers van het Familiecontact hebben zestien deelnemers ook individuele ondersteuning/familieondersteuning (hebben) ontvangen.

De deelnemers van het Familiecontact zijn allen op de hoogte gebracht van de mogelijkheid om deel te nemen aan individuele ondersteuning; andersom zijn de deelnemers van de individuele ondersteuning op de hoogte gebracht van de groepsessies.

Uit de aantallen blijkt dat van de zestien deelnemers die naast het Familiecontact óók individuele ondersteuning hebben ontvangen, twee deelnemers tijdens het Familiecontact gestart zijn met individuele ondersteuning. Voor hen zijn de groepsbijeenkomsten als een soort voortraject ingezet, waardoor de drempel voor individuele begeleiding verlaagd is. Daarnaast hebben veertien deelnemers eerst deelgenomen aan de individuele ondersteuning, en daarna zijn zij gestart met de groepsbijeenkomsten. Voor deze deelnemers is het Familiecontact als een vorm van nazorg ingezet, of wanneer er een duidelijke behoefte was aan contact met lotgenoten. Een bijkomend voordeel is dat op deze manier deze deelnemers niet geheel uit beeld verdwijnen.

Deelname aan de groepsbijeenkomsten van het Familiecontact en/of het individuele traject is afhankelijk van de hulpvraag en van de behoeftes van de deelnemers. Screening tijdens de intake is essentieel om de juiste vorm van begeleiding te kunnen bepalen.

Groepsbijeenkomsten zijn geschikt voor twee typen deelnemers. Aan de ene kant zijn deze bijeenkomsten geschikt voor deelnemers die al eerder begeleiding hebben gehad. Deze groep heeft de ervaringen (deels) verwerkt, en heeft de behoefte om met anderen ervaringen te delen. Daarnaast zijn groepsbijeenkomsten geschikt voor de groep voor wie individuele begeleiding als te confronterend en te intensief wordt ervaren. De afgebakende termijn (acht bijeenkomsten in een aantal maanden) van het Familiecontact is voor deze groep een laagdrempelige manier om toch begeleid te worden.

Voor anderen is juist de *individuele begeleiding* meer geschikt. Dit geldt voor deelnemers die behoefte hebben aan meer intensieve begeleiding, omdat zij te maken hebben met hele specifieke situaties en vragen. Zij hebben bijvoorbeeld veel schulden, maken zich zorgen om hun andere kinderen of zijn benaderd door de media en hebben daar vragen over. Voor hen zijn de acht bijeenkomsten van het Familiecontact onvoldoende. Daarnaast is de individuele begeleiding geschikt voor mensen die voor het eerst met hun situatie naar buiten komen en er nog niet aan toe zijn om hun verhaal met anderen te delen.

Ten slotte zijn er ook personen die het groepsproces van de groepsbijeenkomsten zouden kunnen verstoren, en daarom ingedeeld kunnen worden bij de individuele begeleiding. Dit geldt bijvoorbeeld voor personen met een sterke vijandige en/of antiwesterse houding, mensen die gebruik van geweld goedkeuren, iemand die psychisch niet stabiel is, of als een persoon een eigen agenda heeft met journalisten.

Behandelteam

Wanneer deelnemers meer behoefte hebben aan specialistische geestelijke gezondheidszorg, kunnen zij gebruikmaken van het behandelteam van LSE. Het behandelteam bestaat uit een psychiater, een GGZ-verpleegkundig specialist, een systeemtherapeut en psychologen. Deze vorm van begeleiding is geschikt voor deelnemers met zodanige psych(osomat)ische klachten, dat hun dagelijks functioneren belemmerd wordt. De begeleiding start met een diagnostische intake, op basis daarvan wordt een behandeladvies opgesteld. Van de deelnemers van het Familiecontact hebben er vier deelnemers ook begeleiding ontvangen van het behandelteam.

Consultatielij

De ervaring van de groepsbegeleiders is dat een deel van de deelnemers een (sterke) behoefte heeft aan contact met de begeleiders buiten de groepsbijeenkomsten om. In het kader daarvan is er een consultatielij opgezet die op vaste tijden beschikbaar is. Deze consultatielij is bedoeld voor deelnemers die geen individuele begeleiding ontvangen, en als gevolg ook geen persoonlijke begeleider hebben, maar die wel behoefte hebben aan (vrijblijvende) steun of hulp tussen de groepsbijeenkomsten in. De lijn wordt ook ingezet als een vorm van nazorg, en blijft ook na afronding van het traject beschikbaar.

Uit informatie van LSE blijkt dat 16 deelnemers van het Familiecontact gebruik hebben gemaakt van de consultatielij. In de meeste gevallen ging het om meerdere consulten. Voor negen van deze deelnemers bleek de ondersteuning van de consultatielij voldoende. Voor zeven deelnemers die de consultatielij geraadpleegd hebben, bleek deze begeleiding niet voldoende. Voor hen is aanvullende begeleiding in gang gezet. Bij drie van de deelnemers die de consultatielij geraadpleegd hebben, is een traject in gang gezet binnen het behandelteam van LSE. Drie andere deelnemers zijn gestart met individuele begeleiding/familieondersteuning. Ten slotte heeft één deelnemer een oriënterend gesprek gehad met het behandelteam van LSE, en is aan het overwegen zich hiervoor aan te melden.

Sociaal-maatschappelijke context

Gedurende de looptijd van het Familiecontact is er in de politiek en de media met grote regelmaat aandacht geweest voor de strijd tegen IS, de deelname van Nederlandse strijders aan de gevechten in Irak en Syrië en de positie van vrouwen en kinderen van strijders in die landen. Met name de discussie over het 'terughalen' van vrouwen en kinderen uit Koerdische kampen is een onderwerp waarover felle debatten gevoerd worden in de politiek én in de media. De aandacht hiervoor heeft een grote impact op de deelnemers aan het Familiecontact en daarmee ook op het verloop en de doorontwikkeling van het project.

Drie mediamomenten speelden met name een rol: de verschijning van de documentaire 'De verloren kinderen van het Kalifaat' (maart 2018), de reportage van VRT-journalist Rudi Vranckx over de Koerdische kampen (oktober 2018) en de verschijning van het boek over Laura H. (november 2018). Deze gebeurtenissen zijn uitgebreid besproken tijdens de bijeenkomsten. Het is echter niet mogelijk om de mate van de invloed hiervan op het groepsproces en de uitkomsten daarvan te analyseren.

Enkele deelnemers hebben zelf contact gehad met de media, al dan niet op eigen initiatief. Enkele ouders gaven aan dat de reden om contact te hebben, gelegen was in de hoop daardoor informatie te kunnen ontvangen over hun uitgereisde kinderen.

Contact met de media wordt vanuit het Familiecontact niet afgeraden, wel worden deelnemers ervan bewust gemaakt dat dit erg zwaar kan zijn voor de deelnemers zelf. In het Familiecontact is rekening gehouden met de mogelijkheid van contactmomenten met de pers en zijn de groepsbegeleiders in gesprek gegaan met deelnemers die mediacontact overwegen en hebben zij de verschillende mogelijkheden en scenario's besproken. Groepsbegeleiders gaven aan dat contact met de media en de aandacht daarna, veel invloed hebben gehad op de gemoedrust van de deelnemers.

Eén deelnemer van het Familiecontact heeft regelmatig contact gezocht met de media; zo zijn er meerdere documentaires en krantenartikelen verschenen. Het doel hierbij was aandacht voor de problematiek te genereren.

Onderzoeks- methodologie

3

3 Onderzoeksmethodologie

In dit hoofdstuk beschrijven we welke onderzoeksmethoden we hebben gebruikt, waarom we die hebben gebruikt en wat de mogelijkheden en beperkingen zijn geweest van deze methoden. De reden om daar apart aandacht aan te besteden is dat er nog maar weinig ervaring is opgedaan met het evalueren van projecten zoals het Familiecontact en het reflecteren op de gebruikte onderzoeksmethoden ertoe kan bijdragen dat er beter zicht kan worden verkregen op de wijze waarop de effectiviteit van dergelijke projecten in beeld kan worden gebracht.

In paragraaf 3.1 beschrijven we welke analyse-instrumenten we hebben gebruikt. In paragraaf 3.2 gaan we in op de fasering van het onderzoek (plan-, proces- en effectevaluatie) en in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (3.3) reflecteren we op de door ons gebruikte onderzoeksmethodiek.

3.1 Analyse-instrumenten

Om het verloop en de effectiviteit van het Familiecontact te kunnen beschrijven, interpreteren en duiden maken we gebruik van twee analyse-instrumenten: een inhoudelijk analysekader waarin de werkzame elementen beschreven zijn (3.1.1) en een zogenaamde effectenladder waarin we de verschillende niveaus waarop effecten gemeten kunnen worden beschrijven (3.1.2).

3.1.1 Inhoudelijk analysekader

Op basis van een scan van relevante literatuur hebben wij een inhoudelijk analysekader opgesteld.¹⁰ In dit analysekader zijn kort de werkzame elementen beschreven waaraan idealiter voldaan zou moeten worden om het Familiecontact succesvol te kunnen laten zijn. Voor het opstellen van dit kader hebben we gebruikgemaakt van beschikbare (wetenschappelijke) studies naar erkende mechanismen bij de aanpak van (jihadistische) radicalisering.

¹⁰ Gebruikte bronnen:

Bij het samenstellen van het analysekader hebben we met name gebruik van:

Gielen, A.-J. en Dijkman, A. (2016). *Radicaal Verlies. Verkenning naar familiecontact in theorie en praktijk*. Almere/Amsterdam: A.G. Advies en Sherazade Advies

Daarnaast hebben we ook nog gebruik gemaakt van aanvullende bronnen:

Bouzakoura, A. (2014). *Familieleden van Syriëstrijders: Tussen strijd en verwijt. Onderzoek naar steunbronnen voor ouders en naasten*. Hogeschool-Universiteit Brussel: Bachelorthesis.

Gielen, A. J. (2015). Supporting families of foreign fighters. A realistic approach for measuring the effectiveness. *Journal for Deradicalization*, (2), 21-48.

Hallich, B. & Doosje, B. (2017). *'Diamant plus': Een methodiek voor de-radicalisering en vergroting van weerbaarheid tegen extremistische invloeden*. Universiteit van Amsterdam.

Lok, A. (2010). *De kracht van zelfhulpgroepen*. In T. van Regenmortel (Ed.), *Empowerment en participatie van kwetsbare burgers, ervaringskennis als kracht*, 173-188. Amsterdam: SWP.

Teller, M. (2016). *Omgaan met gewelddadige radicalisering: steun bieden aan families*. Brussel: De Koning Boudewijnstichting.

Hafez, M. (2016). The tie that binds: how terrorists exploit family bonds. *CTC Sentinel*, (nn), pp. 15-17.

Ranstorp, M., Gustafsson, L., Hyllengren, P., & Ahlin, F. (2016). *Preventing and Countering Violent Extremism*. Stockholm: Swedish Defence University, Center for Asymmetric Threat Studies

Goens, E. (2016). *2doc: Molenbeek*, opgehaald op 10-10-2017 via <https://www.vpro.nl/programmas/2doc/2016/molenbeek.html>

Gielen, A.J. (2014). Syrië-strijders: liever families ondersteunen dan paspoort afnemen. Opgehaald op 10-10-2017 via <https://www.socialelvraagstukken.nl/syrie-strijders-liever-families-ondersteunen-dan-paspoort-afnemen/>

Inhoudelijk analysekader	
Factoren	Werkende mechanismen
1. Inhoudelijke factoren	<u>Kennis en vaardigheden</u> - aandacht voor theoretische kennis radicalisering (Wat is radicalisering? Hoe is het te herkennen? Hoe werkt IS? Welke vormen van radicalisme zijn er, wat is de rol van het salafisme?) - aandacht voor praktische kennis (administratieve en juridische aspecten bij vermissing en overlijden; hulpaanbod, o.a. mogelijkheden doorverwijzen naar juridische, maatschappelijke, psychologische en pedagogische hulp) - aandacht voor vaardigheden (bespreekbaar maken in de omgeving/netwerk; rouw- en traumaverwerking; contact met de overheid, o.a. frustratie/boosheid uiten en kanaliseren; omgaan met de media/buitenwereld, o.a. mediatraining) - aandacht voor pedagogische vaardigheden (overbruggen van kloof tussen ouders en kind; effectieve opvoedvaardigheden toepassen; samenwerkingen met instellingen) <u>Uitwisseling en interactie</u> - inzet ervaringsdeskundigen - bespreekbaar maken weerstanden tegenover overheidsinstanties - taalgebruik laten aansluiten bij doelgroep
2. Proces- en organisatorische factoren	<u>Groepssamenstelling</u> - matching van groepen naar achtergrond problematiek - betrekken relevante familieleden (bijvoorbeeld broertjes en zusjes/nichtjes en neefjes) - omvang groep (ideale grootte is 6 tot 10 deelnemers) - voorkeur voor een groep met een gesloten karakter, met weinig wisselingen in de samenstelling <u>Werkwijze</u> - afbakening van de periode van het lotgenotencontact - een goede intake voor aanvang, met aandacht voor: verwachtingen van de deelnemers, factoren die meespelen met het matchen (LVB-problematiek, taalbeheersing, ervaringen eventuele eerdere hulp en of er sprake is van families van bekeerlingen) - het behouden van een gevoel van laagdrempeligheid voor de deelnemers bij de intake; deelname moet vrijblijvend zijn - opstellen van spelregels, met betrekking tot: afwezigheid van pers, delen van informatie en wie welke informatie kan ophalen - de praatgroep moet goed omkaderd zijn en strak geleid worden <u>Begeleiding</u> - inzet goede, professionele begeleiding (ervaring met het begeleiden van groepsprocessen, en affiniteit met en kennis over het onderwerp) - de begeleiding moet transparant zijn; er moeten geen onrealistische verwachtingen worden gewekt en men moet eerlijk en duidelijk zijn over wat er gebeurt en wat niet - inzetten van drie verschillende personen met elk hun eigen rol en deskundigheid: een procesbegeleider, een rouw/traumatherapeut en een externe deskundige/hulpverlener <u>Samenwerking</u> - samenwerking met partnerorganisaties die werken met de doelgroep en lotgenotencontact verzorgen - bundeling van kennis - betrokkenheid organisaties die bredere focus hebben dan radicalisering (inbedding in maatschappelijke context)

3.1.2 Effectenladder

De centrale aanname in het onderzoek, is de volgende: als de deelnemers zich voldoende gesteund voelen op kennisniveau (psycho-educatieve theorie) en op attitude-niveau (sociale steuntheorie, therapeutische theorie, stress en copingtheorie), dan is voldaan aan een aantal belangrijke randvoorwaarden om gedragsveranderingen te bereiken (het gedragsniveau in de effectenladder). Of die gedragsveranderingen ook daadwerkelijk worden toegepast, kan in dit onderzoek niet worden vastgesteld; wel kan worden vastgesteld of de deelnemers zich na afloop voldoende gesterkt en geëquipeerd voelen om die gedragsveranderingen te *kunnen* bereiken.

Trede/stap	Effect	Onderzoeksfase
1: Theoretische onderbouwing	Uit welke (bewezen) werkzame onderdelen bestaat de interventie ?	Planevaluatie
2: Planmatige uitvoering	Is de interventie uitgevoerd conform de oorspronkelijke opzet?	Procesevaluatie
3: Initieel bereik	Zijn de beoogde doelgroepen bereikt?	Procesevaluatie
4: Participatie	Heeft de beoogde doelgroep volledig geparticipeerd (uitval)?	Procesevaluatie
5: Gerapporteerde meerwaarde	Welke meerwaarde geeft de doelgroep zelf aan?	Effectevaluatie
6: Kennis	Heeft de interventie geleid tot meer kennis bij de doelgroep?	Effectevaluatie
7: Attitude	Heeft de interventie geleid tot een positieve houding bij de doelgroep en gedragsalternatieven aangereikt?	Effectevaluatie
8. Gedrag	Heeft de doelgroep daadwerkelijk het beoogde gedrag in praktijk gebracht?	Effectevaluatie

3.2 Onderzoeksfasering

We hebben het onderzoek in drie fasen uitgevoerd:

- fase 1, de planevaluatie
- fase 2, de procesevaluatie
- fase 2, de effectevaluatie

Fase 1 ➤ Planevaluatie

De reden om deze fasering aan te brengen in het onderzoek is dat om de uiteindelijke effectiviteit van een interventie bij de doelgroep/deelnemers te kunnen vaststellen en te kunnen relateren aan die interventie, het van belang is om allereerst na te gaan hoe die interventie kan werken. Hoe is de interventie opgezet, welke activiteiten zullen worden uitgevoerd, hoe worden zij uitgevoerd en wat is er al op voorhand bekend (uit eerder wetenschappelijk onderzoek) over de effectiviteit van deze activiteiten. Dat hebben we onderzocht in de planevaluatie en daarbij hebben we gebruikgemaakt van het inhoudelijke analysekader zoals vermeld in paragraaf 3.1.1 van dit rapport. Het projectplan van het Familiecontact en de uitwerking van dit plan in verschillende documenten (waaronder de omschrijving van de modules) vormden hierbij het uitgangspunt. We hebben dit plan geanalyseerd aan de hand van het analysekader en vervolgens enkele gesprekken gevoerd met de uitvoerders van het Familiecontact. De planevaluatie maakt geen onderdeel uit van dit rapport, de resultaten zijn kort en kernachtig samengevat op blz. 5.

Fase 2 ➤ Procesevaluatie

De volgende fase bestond uit de procesevaluatie, waarin we hebben nagegaan of het project ook daadwerkelijk is uitgevoerd conform de (oorspronkelijke) plannen. Daartoe hebben we periodiek gesproken met de projectleider van het Familiecontact, met de begeleiders en met de betrokken psychologen. Ook hebben we de externe gastsprekers gesproken nadat zij een bijeenkomst/module hadden bijgewoond. Hiernaast hebben we gesprekken gevoerd met een aantal gemeenten die zijn benaderd om deelnemers te werven en aan te leveren voor het Familiecontact en hebben we op een drietal momenten in het

project onze bevindingen voorgelegd aan de klankbordgroep waarin het Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders (SMN), de gemeente Den Haag en Slachtofferhulp vertegenwoordigd zijn.

Fase 3 ➤ Effectevaluatie

Voor de effectevaluatie hebben we op drie momenten tijdens het project bij de verschillende groepen vragenlijsten uitgezet: bij de start van het project voor de deelnemers, halverwege het project (na module vier/vijf) en aan het einde van het project, na de laatste module. Bij de start en halverwege het project hebben we niet mogen spreken met de deelnemers. Deels in verband met de privacy van de deelnemers. Aan de andere kant werd van te voren ingeschat dat bij de doelgroep een bepaalde mate van wantrouwen om met onderzoekers in gesprek te gaan zou spelen. Na afloop van het project hebben we wel kunnen spreken met de deelnemers, zowel individueel als collectief (door enkele bijeenkomsten bij te wonen en het laatste kwartier van die bijeenkomsten in gesprek te gaan met de deelnemers).

Gedurende de verschillende fasen zijn op drie momenten reflectiebijeenkomsten georganiseerd met een begeleidingscommissie, bestaande uit een aantal experts op het terrein van radicalisering¹¹. In deze bijeenkomsten zijn (tussentijdse) resultaten besproken en is gereflecteerd op het plan van aanpak van het onderzoek. Dit heeft geleid tot een aantal verschuivingen in de gebruikte onderzoeksmethodiek.

In *Bijlage 1* hebben wij een reflectie op de onderzoeksmethodologie opgenomen.

¹¹ Bertjan Doosje, Annebregt Dijkman, Stijn Siecklinck, Bram Sizoo en Daan Weggemans.

Opzet en uitvoering Familiecontact

4

4 Opzet en uitvoering Familiecontact

Naast de eerder opgeleverde planevaluatie¹² is ook een procesbeschrijving onderdeel van de evaluatie van het Familiecontact. De voorliggende procesbeschrijving is met name gebaseerd op gesprekken met de groepsbegeleiders, de psychologen en met de projectleider.

In dit hoofdstuk beschrijven wij achtereenvolgens de inhoud van de bijeenkomsten, de samenstelling van de groepen, de invulling van de begeleiding van de deelnemers en inhoudelijke veranderingen die zijn doorgevoerd sinds de start van het project. Ook gaan wij in op de resultaten van de gesprekken met gemeenten met betrekking tot het opzetten van lokale groepen. Daarnaast bespreken wij in hoeverre de werkzame mechanismen, zoals opgenomen in ons analysekader, aanwezig zijn in de uitvoering van het Familiecontact.

4.1 Omschrijving bijeenkomsten

Er hebben in totaal vier groepen deelgenomen aan het Familiecontact. Er was een groep voor ouders, bestaande uit: een mannengroep (4 deelnemers), een vrouwengroep (4 deelnemers) en een gemengde groep (8 deelnemers). Daarnaast is er ook een groep voor broers en zussen gestart, bestaande uit zes deelnemers. Medio februari 2019 zijn alle groepen afgerond. Er zijn in totaal 22 deelnemers met de groepsbijeenkomsten bereikt.

Daarnaast wilde een aantal deelnemers individueel in contact komen met lotgenoten, en niet in groepsverband. Voor deze deelnemers is gezocht naar een individuele match. Met de individuele matching zijn tien deelnemers bereikt: één groep van drie mensen, één groep van twee en ten slotte een groep van vijf. Deze groepen bestaan uit vaders en moeders.

Het Familiecontact is opgedeeld in een aantal modules. Tijdens deze modules krijgen de deelnemers de kans om informatie op te doen over voor hen relevante onderwerpen en is er aandacht voor psycho-educatie. Daarnaast is in elke module ruimte voor deelnemers voor het delen van ervaringen.

De bijeenkomsten zijn als volgt ingedeeld:

- inloop en start gezamenlijke lunch (30 minuten);
- start bijeenkomst in eigen groep¹³ (60 minuten);
- plenair gedeelte met gastspreker(s)¹⁴ (120 minuten);
- afronding en terug- en vooruitblik in de eigen groep (60 minuten).

Bijeenkomsten ouders groep

De oudersgroep volgde acht modules. De eerste vier richtten zich met name op kennisoverdracht, de overige modules op houding- en gedragsveranderingen. Er is bewust voor deze volgorde gekozen. Het project is gestart met de informatie waar ouders op dat moment grote behoefte aan hadden. Ook was deze volgorde van belang voor het opbouwen van vertrouwen, zowel met het LSE als onderling. Omdat de eerste bijeenkomsten waren gericht op kennisoverdracht, zijn deze als laagdrempeliger ervaren. Dit hielp ook bij het opbouwen van vertrouwen. Nadat dit vertrouwen was opgebouwd, was er volgens de begeleiders meer ruimte voor emotionele bijeenkomsten. Hieronder volgt een korte beschrijving per module.

1. Radicalisering

In deze module was onder andere aandacht voor radicaliseringsprocessen, triggers en factoren van radicalisering en elementen van jihadistische ideologie. De gastspreker was een onderzoeker met expertise op het gebied van radicalisering. Hij is uitvoerig ingegaan op wat radicalisering is en hoe radicalisering in historisch perspectief gezet kan worden.

¹² Zie hiervoor ons eerder opgeleverde rapport.

¹³ Zoals benoemd bestond de oudersgroep uit drie aparte groepen. De bijeenkomsten begonnen in de eigen groep. De broers en zussengroep begon gezamenlijk.

¹⁴ Bij de broers en zussengroep was er niet altijd een gastspreker aanwezig.

2. De overheid

Het doel van deze module was inzicht krijgen in de werking van de verschillende overheidsinstanties die relevant zijn voor radicalisering en het beleid van de overheid inzake radicalisering. Ook kregen de deelnemers gelegenheid hun ervaringen en eventuele frustraties met de overheid te uiten. De gastspreker was de voormalige Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV).

3. Juridische zaken & bestuurlijke zaken

In de derde module werden juridische en administratieve zaken rondom uitreizing besproken, zoals: aangifte van vermissing en stopzetten uitkering, overlijdensverklaring, rechten bij (buitenlandse) detentie, benoeming nationale terreurlijst en Wet intrekken Nederlanderschap. Gastsprekers waren een Officier van Justitie en het hoofd van Contraterrorisme, Extremisme en Radicalisering (CTER).

4. Minderjarige Terugkeerders en Detentie (LAT)

In deze vierde module werd aandacht besteed aan minderjarige terugkeerders, en werd stilgestaan bij mogelijkheden voor het opvangen van kleinkinderen. Daarnaast is er voorlichting gegeven over de procedures op de terrorismeafdeling van de EBI te Vught en kregen deelnemers een rondleiding. De gastsprekers waren vertegenwoordigers van de terrorismeafdeling in Vught en een vertegenwoordiger van de Raad van de Kinderbescherming.

5. Rouw- & traumaverwerking

De vijfde module behandelde de effecten van verlies en trauma op het eigen functioneren en de emoties. Ook zijn er copingmechanismen en mogelijkheden voor psychologische ondersteuning besproken. Deze module had tot doel de deelnemers inzicht te geven in traumaverwerking en in het kunnen herkennen en benoemen van de eigen behoeften daarbij. Deze module werd gegeven door een traumatherapeut.

6. Contact met je kind/familielid

In deze module was aandacht voor inzichten voor veilige communicatie met (klein)kinderen in het strijdgebied of in detentie. Ook zijn de behoeftes in communicatie van de deelnemers besproken. De gastsprekers voor deze module waren een casemanager bij het Familiesteunpunt Radicalisering en een systeemtherapeut.

7. Eigen verhaal, media & buitenwereld

Het doel van deze module was leren omgaan met de mogelijkheden van de media. De deelnemers kregen inzicht over wat media precies is en hoe het werkt. Daarnaast leerden de deelnemers hoe ze hun verhaal kunnen delen met de buitenwereld. Er waren twee gastsprekers aanwezig van Wallaart & Kusse Public Affairs.

8. Hulpaanbod & hoe 'verder'

In de laatste module zijn mogelijkheden voor specifiek en lokaal hulpaanbod besproken. Er is ingegaan op mogelijkheden van specialistische hulp waar deelnemers terecht kunnen voor bijvoorbeeld rouwverwerking, hulp bij mogelijke terugkeer van het uitgereisde kind en opvoedondersteuning. Er waren geen gastsprekers aanwezig.

Bijeenkomsten broers en zussengroep

In verband met de doorlooptijd van het project heeft de broers en zussengroep minder modules gevolgd, namelijk zeven. Daarnaast zijn twee modules samengevoegd: de onderwerpen beleid, OM en politie zijn in één module behandeld. Tijdens de eerste bijeenkomst zijn de modules voorgelegd aan de deelnemers. Daaruit bleek dat er een behoefte bestaat aan het uitwisselen van informatie over stress, spanning en verdriet binnen het gezin. Daarom is de module 'Mijn rol in het gezin' toegevoegd (in paragraaf 3.4 gaan wij dieper in op deze wijzigingen). Hieronder volgt een korte beschrijving van de modules die toe- en samengevoegd zijn.

Mijn rol binnen het gezin

In deze module zijn de relaties binnen gezinnen en de verschillende copingstijlen van gezinsleden behandeld. Na een introductie is er ingezoomd op de gezinssituatie van één deelnemer (een kleine therapiesessie). Vervolgens zijn plenair overeenkomsten en verschillen besproken met situatie van de overige deelnemers. Het doel was begrip te ontwikkelen voor de (verschillende copingstijlen van) gezinsleden, en woorden geven aan dynamieken binnen het gezin. De gastspreker was de vaste psycholoog van de groep.

De overheid, OM en politie

Deze module was minder gericht op het overbrengen van informatie over het beleid (zoals bij de ouders). Na een korte introductie over de laatste ontwikkelingen over het beleid ging het vooral over het uitwisselen van eigen ervaringen met beleid en instanties. Besproken is met welke instanties de deelnemers ervaringen hebben, en hoe zij zich daarbij voelden. Doel van de bijeenkomst was ruimte creëren om emoties te bespreken en onderling van elkaar leren. Overigens gaven de deelnemers aan dat het meeste contact met instanties zoals gemeenten en politie, met de ouders is geweest. De broers en zussen waren hier meestal minder bij betrokken. Er was geen gastspreker.

Rode Kruis en verder hulpaanbod

Deze module bestond uit drie onderdelen:

- **Deel 1:** geografische oriëntatie over het (voormalige) strijdgebied. Eén deelnemer gaf de uitleg, en de begeleiders vulden waar nodig aan.
- **Deel 2:** mogelijkheden van het Rode Kruis besproken om contact te leggen met uitgereisde familieleden. Dit geldt voor deelnemers die nooit contact hebben gehad. Maar ook voor deelnemers die contact hebben gehad, wat plotseling is weggevallen. Het Rode Kruis heeft aangegeven dat dit nieuw terrein is, ze kunnen niet beloven dat zij het contact kunnen herstellen. De organisatie was zelf niet aanwezig, de informatie was afkomstig van deelnemers na afstemming met het Rode Kruis.
- **Deel 3:** mogelijkheden besproken voor hulpaanbod na afronding van het project. Ook heeft de psycholoog geholpen bij het formuleren van de hulpvraag van de deelnemers. Deelnemers hebben onderling hun (positieve en negatieve) ervaringen met de hulpverlening gedeeld.

Afsluiting

In de laatste bijeenkomst zijn de afgelopen modules geëvalueerd. De deelnemers zijn ingegaan op de effecten van het project en wat zij daarvan meenemen in de toekomst. Ook is gesproken over mogelijkheden om verder te gaan met de groep.

Rondleiding Terroristenafdeling

Een aantal weken na de laatste bijeenkomst, hebben de broers en zussen de mogelijkheid gehad een rondleiding bij te wonen op de Terroristenafdeling (TA) in Vught. Drie van de zes deelnemers hebben daarvan gebruikgemaakt.

4.2 Omschrijving groepen

In deze paragraaf gaan wij eerst kort in op de intakes en matching van de groepen. Vervolgens geven wij een beschrijving van de groepen, en gaan wij in op verschillen.

Intakes en matching

Intakes

Voorafgaand aan de matching vond er met elke deelnemer een uitgebreide intake plaats, afgenomen door twee casemanagers van het LSE. In de intake worden de situatie, verwachtingen en behoeftes voor begeleiding besproken. Ook worden de modules besproken, om te kijken of deze aansluiten bij de wensen van de deelnemers.

Matching

In het projectplan is een aantal criteria benoemd waarop groepen ingedeeld worden: een familielid is uitgereisd/omgekomen, gedetineerd of geradicaliseerd. In de praktijk blijkt echter dat het stadium van verwerking (ontkenning of acceptatie van de situatie) waarin een deelnemer zich bevindt van groter belang is dan de situatie van het geradicaliseerde familielid. Daarnaast zijn niet genoeg aanmeldingen binnengekomen¹⁵ om van elke situatie van het geradicaliseerde familielid (zoals omgekomen of gedetineerd) een groep samen te stellen. Als gevolg zijn de oorspronkelijke matchingscriteria niet meer gehanteerd.

De meeste deelnemers van de gemengde ouder groep (zes van de acht) hebben vóór het Familiecontact al diverse (groeps-)bijeenkomsten bijgewoond over het thema. Sommige van hen kennen elkaar daarvoor al meer dan twee jaar. Daarom is besloten deze groep als één groep intact te houden. Daarnaast vormen de mannen en vrouwen een aparte groep. Bij de intake gaven de mannen namelijk aan apart van de vrouwen te willen deelnemen. Zij gaven hiervoor als reden op dat zij zich in aanwezigheid van hun vrouwen minder openlijk kunnen uiten. Zij willen sterk blijven voor hun vrouw en hen niet belasten met hun eigen emoties. De broers en zussen vormen samen één groep.

Daarnaast is ook de matching van de begeleiders van belang. De begeleiders van de mannengroep en de vrouwengroep spreken op verzoek van de deelnemers Arabisch/Marokkaans. Voor zowel de gemengde ouders groep als de broers en zussen was dit niet nodig, aangezien de deelnemers goed Nederlands spreken. De groepsbegeleider van de gemengde ouders groep is bekeerd tot de islam, dit is relevant aangezien een relatief groot aandeel van de deelnemers uit deze groep ouders zijn van bekeerlingen. Naast de groepsbegeleider is er ook een psycholoog aanwezig bij de bijeenkomsten. Net als de groepsbegeleider is de psycholoog voor de mannengroep en de vrouwengroep Arabisch/Marokkaans sprekend. In paragraaf 4.3 gaan wij verder in op deze begeleiding.

Oudersgroep

De mannengroep en de vrouwengroep bestaan voor een deel uit echtparen, maar er zijn ook vrouwen en mannen die zonder partner deelnemen. Er is bijvoorbeeld een gezin waarbij de man in de mannengroep zit, maar de vrouw niet deel kan nemen in verband met haar psychische toestand. De deelnemers in de mannengroep en de vrouwengroep hebben allen een migratieachtergrond, en spreken niet allemaal voldoende Nederlands. Soms wordt (een deel van) een bijeenkomst in de eigen taal gehouden, zodat zij beter hun emoties kunnen uiten. In de gemengde ouders groep zijn er zowel deelnemers met een migratie- als met een autochtone achtergrond (ouders van bekeerlingen). Zij spreken allen goed Nederlands. Volgens de psycholoog hebben de ouders vaak te maken gehad met meerdere heftige gebeurtenissen (zoals opvoedingsproblemen, scheiding en financiële problemen). Meerdere deelnemers hebben als gevolg daarvan te maken met psychosomatische klachten.

Gemengde groep (acht deelnemers)

De kinderen van deze groep behoren tot de eerste lichting uitreizigers uit 2013 en 2014. Sommige kinderen zijn overleden. De deelnemers van deze groep zijn verder in het verwerkingsproces¹⁶ dan de andere twee groepen en hebben de situatie al deels verwerkt. Ook hebben zij hun verhaal al eerder met anderen gedeeld en kennen zij de relevante instanties. De gemengde ouders groep wordt omschreven als zeer betrokken en gemotiveerd om deel te nemen aan de groepsbijeenkomsten. De groep is zeer divers: zowel wat betreft etniciteit, ervaren emoties en situatie (sommige deelnemers hebben hun kind verloren, anderen hebben regelmatig contact met hun kinderen). Volgens de groepsbegeleiders is de groep vrij mondig, maar laten zij de deelnemers van de andere twee groepen voldoende aan het woord en nemen zij hen graag 'op sleeptouw'.

Vrouwengroep (vier deelnemers)

De vrouwen hebben allen een islamitische achtergrond en zijn van middelbare leeftijd. Iedereen heeft een eigen motivatie om mee te doen aan het project, maar wat overeenkomt is dat ze beter willen begrijpen waarom hun kind is geradicaliseerd of uitgereisd. Daarbij verschilt de situatie waarin het kind

¹⁵ In de oorspronkelijke plannen was rekening gehouden met vijftig deelnemers. Uiteindelijk zijn er 22 deelnemers met de groepsbijeenkomsten bereikt, en zeven deelnemers met individuele matching.

¹⁶ Het verloop en de duur van dit proces verschilt per persoon. Voor sommigen is het een heel lang proces waarbij zij veel hulpverlening nodig hebben. Anderen hebben vooral hulp nodig bij het bespreken van de situatie in het eigen netwerk.

zich bevindt (geradicaliseerd, uitgereisd, overleden, in detentie). Over het algemeen is de situatie redelijk nieuw voor de vrouwen, en speelt het sinds 2016/2017. Volgens de groepsbegeleider veranderen de motivaties van moeders om deel te nemen gedurende het project. Een van de moeders deed oorspronkelijk mee aan het project omdat ze hoopte erachter te kunnen komen waar haar dochter is. Ze heeft zich gerealiseerd dat ze deze informatie niet kan krijgen bij het Familiecontact en heeft vervolgens haar verwachtingen aangepast. Nu is zij vooral op zoek naar informatie en het delen van haar ervaringen met andere moeders.

Mannengroep (vier deelnemers)

De meeste mannen zijn ook van middelbare leeftijd en hebben een islamitische achtergrond. Eén jongere deelnemer van twintig jaar is later bij de groep gekomen.¹⁷ Ook bij deze groep verschilt de motivatie om mee te doen en de situatie van het kind per persoon (uitgereisd, overleden, in detentie). Volgens sommige vaders is hun kind uitgereisd voor humanitaire doeleinden. De vaders hebben vooral behoefte aan duidelijkheid, bijvoorbeeld over de situatie voor het geval de kinderen en kleinkinderen terugkeren en over het verkrijgen van een overlijdensakte. Zij benoemen allen dat zij niets gemerkt hebben van de uitreisplannen van hun kinderen. De vaders verkeren in verschillende fasen van verwerking. Sommigen hebben hun verdriet en boosheid al deels verwerkt, sommigen zijn nog in de ontkennings- of in de boosheidsfase. De groepsbegeleider benoemt dat het niet belemmerend is dat de vaders zich in verschillende fasen bevinden. Deelnemers die al wat verder in het proces zitten, kunnen andere deelnemers ondersteunen in het proces. Ook voor deze groep geldt dat de situatie redelijk recent speelt, sinds 2016/2017.

Broers en zussengroep (zes deelnemers)

De broer en zussengroep bestaat uit twee mannen en vier vrouwen. Het is een gemengde groep met verschillende achtergronden, de meeste deelnemers (maar niet allen) hebben een migratie achtergrond. De leeftijd loopt van 18 tot 30 plus. De deelnemers hebben te maken met één of meer familieleden die uitgereisd zijn naar Syrië, maar de specifieke situatie verschilt per persoon. Bij de meeste deelnemers is het uitgereisde familielid nog in leven, waarbij sommige wel contact hebben en anderen niet. Bij twee deelnemers zijn de familieleden (waarschijnlijk) overleden. Volgens de psycholoog bepaalt de specifieke situatie de emoties die de boventoon voeren. De deelnemers waarvan het niet zeker is of het familielid nog in leven is, ervaren meer verdriet dan deelnemers die regelmatig contact hebben. Aan het begin van het project was er bij een aantal deelnemers sprake van een kleine drempel om hun verhaal te delen. Door vragen en interesse van zowel begeleiders als andere deelnemers werden zij meer open maar bleven wat stiller dan de overige deelnemers. Voor hen is het belangrijk dat zij ruimte krijgen van de begeleiders om hun verhaal te doen. Andere deelnemers waren vanaf het begin al verbaal sterk, en niet bang om hun ervaringen te delen.

De begeleiders valt op dat de deelnemers in het gezin vaak de rol van vader of moeder hebben overgenomen. De meesten ervaren een groot verantwoordelijkheidsgevoel voor het gezin. Ze fungeren als verzorger en opvoeder voor overige broers en zussen én voor hun ouders. Vaak richt de aandacht van de ouder zich met name op het uitgereisde kind. De twee deelnemers die nog thuis wonen, krijgen veel mee van het verdriet van hun ouders. Ook benoemen de deelnemers hoe lastig zij het vinden dat zij, voor hun gevoel, niet verder kunnen met hun leven. Omdat zij dezelfde achternaam dragen als de uitreiziger, worden zij steeds herinnerd aan de situatie (bijvoorbeeld door gemeente en school).

Uitval

Gedurende het project was er nauwelijks sprake van uitval, de grote meerderheid van de deelnemers heeft het traject volledig doorlopen. Er was één vrouw die deelgenomen heeft aan één bijeenkomst, en daarna besloten heeft niet verder te gaan met het traject. Zij voelde zich niet prettig in de groep (onder andere omdat zij in een andere situatie verkeerde dan de rest van de deelnemers), en zij is in goed overleg gestopt. Vervolgens is zij gestart met een individueel traject.

¹⁷ Dit betreft een broer van een uitreiziger. Oorspronkelijk was hij alleen meegekomen naar de bijeenkomsten om zijn moeder weg te brengen die deelneemt aan de vrouwengroep. Op een gegeven moment is hij ingedeeld bij de mannengroep.

Verschillen tussen groepen

Naast overeenkomsten tussen de groepen zijn er ook duidelijke verschillen te zien tussen de groepen deelnemers. Er zijn zowel verschillen tussen de gemengde ouders groep aan de ene kant, en de mannen- en de vrouwengroep aan de andere kant, als ook tussen de oudersgroep en broers/zussengroep. Hieronder gaan we in op de meest opvallende verschillen.

Behoefte

Over het algemeen hebben de deelnemers van de oudersgroep met name behoefte aan feitelijke informatie en duidelijkheid. Het onderwerp van de benodigde informatie is afhankelijk van de situatie van het kind (uitgereisd, omgekomen, detentie). Over het algemeen zijn zij voor informatie over hun kind sterk afhankelijk van informatie van derden (zoals de overheid, journalisten en onderzoekers). Dit was voor veel ouders een belangrijke reden om deel te nemen aan het Familiecontact.

Bij de deelnemers van de broers en zussengroep speelt deze behoefte een minder grote rol. Volgens de begeleiders was de broers en zussengroep meer gericht op het emotionele aspect van de situatie, en minder op de feitelijke informatie. Dit kwam deels doordat zij makkelijker zelf informatie opzoeken. Ze waren daardoor vooral geïnteresseerd in de psycho-educatie van de psycholoog.

Psycho-educatie

Naast een duidelijke behoefte bij de broers en zussengroep aan psycho-educatie, was deze groep volgens de begeleider hier ook meer ontvankelijk voor dan de oudersgroep. Doordat deelnemers mondiger zijn was het eerder mogelijk om een gesprek te voeren op een hoger niveau, waarbij reflectie op eigen gedrag en emoties mogelijk is. De gesprekken bleven minder oppervlakkig, en gingen meer de diepte in dan bij de oudersgroep.

Mate van openheid

Omdat de gemengde ouders groep elkaar al langer kent en al langer gewend is om over het onderwerp te praten, waren zij opener en meer betrokken dan de mannen- en de vrouwengroep. Deze zijn minder gewend om hun ervaringen met anderen te delen en zijn als gevolg daarvan wat meer gesloten. Dit geldt in sterke mate voor de mannengroep.

Begeleiders benoemen daarnaast dat deelnemers van de broers en zussengroep over het algemeen opener waren over hun eigen ervaringen dan deelnemers van de oudersgroep. Dit had deels te maken met de grootte van de groep: omdat de broers en zussengroep kleiner was dan de oudersgroep, was er meer tijd per persoon om het persoonlijke verhaal te delen. Daarnaast was er bij de broers en zussengroep meer ruimte om emoties te delen (er was een minder vol programma, zie de volgende paragraaf). Bij de oudersgroep was er minder tijd om in te gaan op emoties. Ten slotte speelt ook mee dat de deelnemers aan de broers en zussengroep verbaal sterker zijn, en hun emoties beter kunnen verwoorden.

Schuldgevoelens

De uitgereisde kinderen van de deelnemers van de gemengde ouders groep behoren tot de eerste lichter uitreizigers. Over het algemeen hadden zij in de gaten dat het niet goed ging met hun kinderen en hebben zij dit ook aangegeven bij instanties. Zij zijn van mening dat er vervolgens niets met hun melding is gebeurd, en dat mede daarom de kinderen zijn uitgereisd/omgekomen. Zij zijn hierover erg gefrustreerd. Ook ervaren zij hierdoor een ander soort schuldgevoel dan de deelnemers van de mannengroep en de vrouwengroep, die de verandering van hun kind, naar eigen zeggen, niet hebben opgemerkt. Hun kinderen probeerden (op advies van ronselaars) hun verandering geheim te houden. Het vertrek van hun kinderen kwam voor deze groep erg onverwacht.

Frustratie richting instanties

Bij veel van de ouders was sprake van grote frustratie en boosheid richting beleid en instanties (zoals gemeente en politie). Bij de broers en zussen was dit minder het geval. Dit had deels te maken met het feit dat zij minder direct contact hadden met instanties dan de ouders. Ook begrijpen zij over het algemeen de acties van de instanties beter, zij zien in dat er consequenties zitten aan het uitreizen van hun familielid. Wat betreft het beleid van de overheid met betrekking tot het terughalen van uitreizigers en hun gezin is er echter wel duidelijk sprake van frustraties bij deze groep.

Verdriet en boosheid

Daarnaast is er een verschil te zien in de ervaren emotie. Waar ouders met name verdrietig en bezorgd zijn over de uitreiziger, speelt bij de broers en zussen, naast gevoelens van loyaliteit, ook veel boosheid richting die persoon. Zij snappen niet waarom diegene is uitgereisd en nemen het de uitreiziger kwalijk dat hij/zij niet heeft nagedacht over de gevolgen daarvan voor de achterblijvende familieleden.

Sfeer

Ten slotte viel het op dat de deelnemers van de broers en zussengroep op bepaalde momenten vrij kritisch naar elkaar waren. Dit was minder het geval bij de oudersgroep, deze deelnemers waren wat voorzichtiger ten opzichte van elkaar en gingen eerder de confrontatie uit de weg (dit geldt met name voor de mannen- en vrouwengroep).

4.3 Invulling begeleiding groepsbegeleiders en psychologen

De groepen binnen het Familiecontact worden door verschillende begeleiders begeleid. Zo heeft elke groep een eigen groepsbegeleider. Deze begeleidt de groep tijdens de bijeenkomsten, is het eerste aanspreekpunt voor de deelnemers en is verantwoordelijk voor het groepsproces.¹⁸ De groepsbegeleiders hebben allen een hulpverleningsachtergrond, één van hen is daarnaast imam. De begeleiders van de mannengroep en de vrouwengroep spreken op verzoek van de deelnemers Arabisch/Marokkaans. Voor zowel de gemengde ouders groep als de broers en zussengroep was dit niet nodig, aangezien de deelnemers goed Nederlands spreken.

Naast de groepsbegeleider is er ook een psycholoog aanwezig bij de bijeenkomsten. Net als de groepsbegeleider is de psycholoog voor de mannengroep en de vrouwengroep Arabisch/Marokkaans sprekend. De psycholoog richt zich op het psychische welzijn van de deelnemers en is verantwoordelijk voor psycho-educatie.¹⁹ Wanneer deelnemers psychische problemen benoemen, of wanneer gevoelens van rouw en trauma besproken worden, gaat de psycholoog hier op in.

De begeleiding van de psycholoog bestaat uit:

- Observeren en benoemen wat er gebeurt in de groep. Gevoelens van deelnemers vertalen naar woorden, en dit vervolgens vertalen naar theorieën. Bijvoorbeeld benoemen dat onderdrukking van emoties een veel voorkomende copingstijl is, of dat de vergeetachtigheid en de slechte concentratie waar deelnemers soms last van hebben normaal is voor hun situatie. Volgens de psycholoog is dit een belangrijke stap voordat deelnemers openstaan voor begeleiding (dit geldt vooral bij de mannen- en vrouwengroep).
- Deelnemers laten reflecteren op eigen gedrag, door middel van doorvragen op de eigen emotie. *“Ik voel je boosheid, maar ligt daar een andere emotie onder (bijvoorbeeld verdriet)?”*
- Informatie delen over onder andere depressie, PTSS en traumatische rouw.
- Normaliseren van emoties, bijvoorbeeld *“De depressieve gevoelens die je nu voelt zijn een onderdeel van rouwverwerking”*.
- Ten slotte kan de psycholoog ondersteunen bij het vinden van verdere hulpverlening, indien deelnemers daar behoefte aan hebben, of als de psycholoog denkt dat het een goed idee is.

4.4 Inhoudelijke veranderingen

Het Familiecontact heeft zich anders ontwikkeld dan zoals beschreven in het oorspronkelijke projectplan. De opgedane ervaringen van het project hebben bij LSE tot nieuwe inzichten geleid, deze nieuwe inzichten hebben vervolgens geleid tot wijzigingen van het programma.

Aanpassingen programma oudersgroep

Voor de aanvang van het traject zijn er acht voorlopige modules opgesteld voor de oudersgroep. Naar aanleiding van de behoeftes van de deelnemers is er een module toegevoegd: ‘Terugkeer minderjarige kinderen & Detentie in een terrorismeafdeling’. Doelen van deze module zijn inzicht verschaffen over mogelijkheden voor het opvangen van kleinkinderen, en inzicht in de gang van zaken op de

¹⁸ Er zijn bij de start van het project geen formele taken opgesteld voor de groepsbegeleiders.

¹⁹ Ook zijn er geen formele taken opgesteld voor de psychologen.

terrorismeafdeling (TA) van PI Vught. Gast sprekers zijn een gedragswetenschapper van de Raad van de Kinderbescherming, en de directeur van de TA van PI Vught. De modules ‘Netwerkberaad’ en ‘Contact met je kind’ zijn als gevolg van de nieuwe module samengevoegd.

- *Aanpassingen programma broers en zussengroep*

Op basis van de behoefte van deze groep is het programma aangepast in vergelijking met de oudersgroep. Er is geen aparte module over het beleid van de Nederlandse overheid, en er is ook geen gast spreker voor dit onderwerp uitgenodigd. Dit heeft er aan de ene kant mee te maken dat de boodschap van deze module de ouders erg slecht is bevallen. Aan de andere kant zijn de broers en zussen over het algemeen al op de hoogte van het beleid, in tegenstelling tot de oudersgroep. Als gevolg zijn er twee modules samengevoegd: beleid, OM en politie zijn in één bijeenkomst behandeld. Daarnaast is de module van de Raad van de Kinderbescherming achterwege gelaten omdat dit minder relevant is voor de broers en zussen. Ten slotte is er een nieuwe module toegevoegd: rol in het gezin. Op basis van de ervaringen van de ouders is er in de bijeenkomsten voor de broers en zussen meer ruimte voor het delen van eigen ervaringen.

- *Matchingcriteria in loop der tijd losgelaten*

Zoals eerder benoemd zijn in het projectplan een aantal criteria benoemd waarop groepen ingedeeld worden; een familielid is: uitgereisd/omgekomen, gedetineerd of geradicaliseerd. In de praktijk bleek echter dat het stadium van verwerking van groter belang is en zijn er niet genoeg aanmeldingen binnengekomen om van elke situatie van het geradicaliseerde familielid (zoals omgekomen of gedetineerd) een groep samen te stellen. Als gevolg zijn de oorspronkelijke matchingscriteria niet meer gehanteerd. Vanuit de deelnemers bleek verder dat er behoefte is aan individuele matching, waarbij twee of drie familieleden aan elkaar gekoppeld worden. In totaal zijn er zeven deelnemers individueel gematcht.

- *Wervingsmethode uitgebreid*

Het LSE streefde ernaar om vijftig deelnemers te begeleiden met het Familiecontact. Het LSE was voor de aanmeldingen voornamelijk afhankelijk van gemeenten, maar de meeste gemeenten gaven aan te weinig zicht te hebben op de doelgroep. De meeste deelnemers²⁰ zijn vooral via mond-tot-mondreclame binnengekomen. Het LSE wilde echter meer bekendheid genereren om zo meer families te kunnen bereiken. Op de volgende manieren is geprobeerd het traject onder de aandacht te brengen:

- *Via individuele familieondersteuning*
Alle deelnemers van het individuele traject zijn benaderd om te vragen of zij behoefte hebben aan lotgenotencontact.
- *Via de website*
De website van het LSE is sinds medio 2018 online beschikbaar. Een deel van deze website richt zich op het Familiecontact. Hierdoor was het traject beter vindbaar op het internet voor geïnteresseerden. Daarnaast is gewerkt aan de juiste zoektermen, zodat het Familiecontact in de eerste zoekresultaten verschijnt.
- *Via een folder*
Een folder met informatie over het Familiecontact is verspreid via prio-gemeenten en bij een masterclass voor professionals die werken met de doelgroep. Van één gemeente is bekend dat zij de folder meenemen naar afspraken met personen die mogelijk baat hebben bij het Familiecontact. Van andere gemeenten is niet bekend wat zij met de folder hebben gedaan.
Ook konden de deelnemers anderen informeren aan de hand van de folder. De folder is ontwikkeld na vragen vanuit de prio-gemeenten of de informatie over het project verspreid kon worden binnen de gemeenten. Er is zowel een Nederlandse als een Arabische versie beschikbaar.
- *Via een gezamenlijk overleg van enkele veiligheidsregio's*
In dit regio-overleg, waar twee à drie veiligheidsregio's samenkomen, is het Familiecontact onder de aandacht gebracht.
- *Individuele gesprekken met verschillende gemeenten (zie ook de volgende paragraaf).*

²⁰ Naast de groep die deels vanuit SMN is overgedragen.

- *Begeleiding uitgebreid met consultatielijijn*

De ervaring van de groepsbegeleiders is dat een deel van de deelnemers een (sterke) behoefte heeft aan contact met de begeleiders buiten de groepsbijeenkomsten om. In het kader daarvan is er een consultatielijijn opgezet die op vaste tijden beschikbaar is. Deze consultatielijijn is bedoeld voor deelnemers die geen individuele begeleiding ontvangen, en als gevolg ook geen persoonlijke begeleider hebben, maar die wel behoefte hebben aan (vrijblijvende) steun of hulp tussen de groepsbijeenkomsten in. In het projectplan van het Familiecontact ontbreekt een concrete omschrijving van de nazorg richting de deelnemers. In de laatste module van beide groepen zijn de mogelijkheden voor verdere hulp (zowel binnen het lokale aanbod voor hulpverlening als binnen het Familiesteunpunt) besproken. Daarnaast worden in individuele gesprekken met de deelnemers hun behoeften wat betreft nazorg geïnventariseerd. Ten slotte blijft de genoemde consultatielijijn ook na afronding van het traject beschikbaar.

4.5 Opzetten lokale groepen

Een van de doelen van het Familiecontact is het opstarten van lokale groepen Familiecontact. In de praktijk bleek dat lokaal matchen vrij lastig is. LSE heeft alle prio-gemeenten LSE benaderd en gesproken over het Familiecontact. Daarnaast hebben wij ook met drie gemeenten gesproken. Uit deze gesprekken komen enkele knelpunten naar voren die het lokaal matchen bemoeilijkt hebben.

1. De meeste gemeenten hebben *beperkt contact met de doelgroep*, waardoor zij die niet door kunnen verwijzen naar het Familiecontact. De doelgroep heeft vaak een slechte relatie met de gemeenten. Leden van de doelgroep hebben het idee dat de gemeente hen alleen benadert wanneer zij iets 'komt halen', en dat ze niet bereikbaar is wanneer de doelgroep hulp nodig heeft.
2. Daarnaast zijn de *aantallen van de doelgroep te laag* om een lokale groep op te zetten. Ook komt het regelmatig voor dat binnen een gemeente leden van de doelgroep elkaar kennen, en er sprake kan zijn van onderlinge verwijten en spanningen.
3. Bij gemeenten speelt ook mee dat zij vrezen dat wanneer ze deelnemers overdragen aan LSE, zij hun *informatiebron kwijt* zijn. De angst van gemeenten is dat deelnemers dan geen informatie meer met hen delen over bijvoorbeeld een eventuele terugkeer van personen (kinderen en kleinkinderen). De gemeente heeft graag zicht op deze informatie, deels uit veiligheidsoverwegingen, deels omwille van het inrichten van adequate opvang en hulpverlening. Wanneer deelnemers overgedragen worden aan LSE moet de gemeente erop kunnen vertrouwen dat het LSE de relevante informatie aan hen meldt. Als er sprake is van een mogelijk veiligheidsrisico meldt het LSE dit altijd bij de betreffende gemeente, aldus het LSE, maar de gemeenten die wij gesproken hebben vertrouwen er toch niet volledig op dat dit in de praktijk ook gaat gebeuren als er sprake is of kan zijn van veiligheidsgevoelige informatie.
4. Ten slotte vormt ook *onbekendheid* met het Familiecontact een reden waarom gemeenten terughoudend zijn in het doorverwijzen van de doelgroep. De meeste gemeenten hebben zelf nog geen ervaringen met het project kunnen opdoen.

Belangrijk voor het slagen van mogelijke lokale groepen is de beschikbaarheid van gastsprekers. In de gesprekken met gastsprekers geven zij aan dat hun organisatie graag meewerkt in het regelen van sprekers. Een gastspreker geeft hierbij aan dat voor de huidige, landelijke groepen hooggeplaatste personen kwamen spreken. Hiermee is een signaal afgegeven dat deelnemers serieus genomen worden. Voor lokale groepen zal het waarschijnlijk niet mogelijk zijn om de hoger geplaatste personen te laten spreken, en zal dat signaal ontbreken.

4.5 Inhoudelijke, procesmatige en organisatorische randvoorwaarden

In een eerdere fase van het onderzoek hebben wij een analysekader opgesteld (zie ook het vorige hoofdstuk). In de planevaluatie hebben wij besproken in hoeverre de werkzame mechanismen

terugkomen in de plannen van het Familiecontact²¹. Nu het project afgerond is, wordt in onderstaande tabel weergegeven of deze elementen terug te zien zijn in de uitwerking van het Familiecontact.

Factoren	Werkende mechanismen	Aanwezig	Toelichting
Inhoudelijke factoren: <u>kennis en vaardigheden</u>	Aandacht voor theoretische kennis radicalisering	✓	In de eerste module wordt informatie over radicalisering behandeld.
	Aandacht voor praktische kennis	✓	In de derde module is aandacht voor juridische en bestuurlijke zaken. Daarnaast worden in de laatste module mogelijkheden voor verdere (lokale) hulp aangeboden.
	Aandacht voor vaardigheden	✓	In verschillende modules was ruimte om te oefenen met nieuwe vaardigheden, onder andere over: rouw en traumaverwerking, verhaal delen met de buitenwereld en de media, verder hulp-aanbod, contact met je kind.
Inhoudelijke factoren: <u>uitwisseling en interactie</u>	Inzet ervaringsdeskundigen	✓	In elke module is ruimte voor het delen van ervaringen van deelnemers (de 'ervaringsdeskundigen').
	Bespreekbaar maken weerstanden tegenover overheidsinstanties	✓	In de tweede (ouders) en vierde (broers en zussen) module krijgen de deelnemers gelegenheid hun frustratie tegenover de overheid te uiten.
	Taalgebruik laten aansluiten bij doelgroep	✓	Op verzoek van de deelnemers spreken de begeleiders van de mannen- en de vrouwengroep Arabisch/Marokkaans.
Proces- en organisatorische factoren: <u>groepssamenstelling</u>	Matching van groepen naar achtergrond problematiek	✓	Oorspronkelijk zouden deelnemers gematcht worden op een aantal criteria (bv. of een familielid is omgekomen, gedetineerd of geradicaliseerd). In de praktijk blijkt echter dat een gezamenlijke uitgangssituatie (een uitgereisd familielid) van groter belang is. Daarnaast kwamen er niet genoeg aanmeldingen binnen om voor elke situatie een aparte groep samen te stellen. Als gevolg worden de oorspronkelijke matchingscriteria niet meer gehanteerd.
	Betrekken relevante familieleden	✓	Zowel vaders, moeders, als broers en zussen zijn als doelgroep betrokken bij het project.
	Omvang groep (ideale grootte is 6 tot 10 deelnemers)	✓	De groepen bestonden uit 8, 4, 4 en 6 deelnemers.
	Voorkeur voor een groep met een gesloten karakter, met weinig wisselingen in de samenstelling	✓	Over het algemeen zijn er geen wisselingen geweest in de samenstelling van de groep. Uitzondering is een deelnemer van de mannengroep, die na goedkeuring van de rest van de groep halverwege het project aansloot.

²¹ Gebaseerd op het projectplan, de omschrijving van de modules en een gesprek met het Familiesteunpunt.

Vervolg tabel

Factoren	Werkende mechanismen	Aanwezig	Toelichting
Proces- en organisatorische factoren: <u>werkwijze</u>	Afbakening van de periode van het lotgenotencontact	✓	Het programma van de groepsbijeenkomsten bestaat uit zeven of acht modules. Na afloop van het traject blijven individuele begeleiding en gebruik van de consultatielijn mogelijk.
	Een goede intake voor aanvang	✓	Voor aanvang van het project vindt er met elke deelnemer een kennismakingsgesprek en intake plaats. Het gesprek gaat onder andere in op de huidige situatie, de verwachtingen en eventuele andere ondersteuning.
	Het behouden van een gevoel van laagdrempeligheid voor de deelnemers bij de intake	✓	Dit is besproken in de intake.
	Opstellen van spelregels	✓	Iedere groep start met een kennismaking waarbij de huisregels worden vastgesteld. De huisregels gaan onder andere over onderling contact buiten de bijeenkomsten om en vertrouwelijkheid van gedeelde informatie.
	De praatgroep moet goed omkaderd zijn en strak geleid worden	✓	De inhoud van de modules is duidelijk omschreven. Voorafgaand aan elke sessie worden de wensen en behoeften van deelnemers geïnventariseerd.
Proces- en organisatorische factoren: <u>begeleiding</u>	Inzet goede, professionele begeleiding (ervaring met het begeleiden van groepsprocessen, en affiniteit met en kennis over het onderwerp)	✓	Zowel de groepsbegeleiders als de psychologen hebben ruime ervaring met de doelgroep en hulpverlening.
	De begeleiding moet transparant zijn. Er moeten geen onrealistische verwachtingen worden gewekt en men moet eerlijk en duidelijk zijn over wat er gebeurt en wat niet	✓	Tijdens de intake worden wederzijdse verwachtingen besproken.
	Inzetten van drie verschillende personen met elk hun eigen rol en deskundigheid: een procesbegeleider, een rouw/traumatherapeut en een externe deskundige/hulpverlener	✓	In het Familiecontact worden drie begeleiders ingezet: een groepsbegeleider, een psycholoog en een gastspreker/expert.

Vervolg tabel

Factoren	Werkende mechanismen	Aanwezig	Toelichting
Proces- en organisatorische factoren: <u>samenwerking</u>	Samenwerking met partnerorganisaties die werken met de doelgroep en lotgenotencontact verzorgen	✓	In het projectplan is te lezen dat het Familiecontact in samenwerking met partnerorganisaties (met expertise) wordt vormgegeven. Deze organisaties vormen samen de klankbordgroep, deze is gedurende het project twee keer samengekomen. ²²
	Bundeling van kennis	-	Eén van de doelen van het project is het bevorderen van de deskundigheid van de partnerorganisaties. Daarnaast zouden gemeenten begeleid worden bij het opzetten van lokale Familiecontactgroepen.
	Betrokkenheid organisaties die bredere focus hebben dan radicalisering (inbedding in maatschappelijke context)	✓	De aanpak van de overheid bij radicalisering wordt besproken. Ook is er aandacht voor het bespreekbaar maken van de situatie in de eigen omgeving van de deelnemers.

Wanneer we het ingevulde analysekader bekijken, is te zien dat bijna alle werkzame mechanismen terug te vinden zijn in de uitwerking van het project. Zo zien we dat er voldoende aandacht is voor praktische/theoretische kennis en ruimte wordt geboden om te oefenen met nieuwe vaardigheden. Ook wordt er bij de begeleiding gebruik gemaakt van de genoemde rollen en worden er ervaringsdeskundigen ingezet. We kunnen stellen dat bijna alle elementen die vooraf zijn benoemd als werkzaam goed ondergebracht zijn bij het Familiecontact. In hoofdstuk 6 gaan we hier verder op in.

Een uitzondering vormt het bundelen van kennis. De bijeenkomsten van de klankbordgroep kunnen worden beschouwd als een manier om kennis en ervaringen uit te wisselen. Het bundelen van kennis is daarnaast ook vastgelegd in de leeropdracht, de eindverantwoordingsrapportage van LSE en onze rapportages. Ook het uitwisselen van ervaringen tussen familieleden en instanties kan gezien worden als een vorm van deskundigheid bevorderen. Drie partijen (het OM, de TA in Vught en de politie) hebben aangegeven dat het contact met lotgenoten heeft geleid tot wijzigingen in hun werkwijze (hier gaan we in paragraaf 5.3 nader op in).

Het begeleiden van de gemeenten bij het opzetten van lokale groepen is echter niet gerealiseerd (zoals ook blijkt uit paragraaf 4.5). Dit bespreken we verder in het laatste hoofdstuk.

²² De klankbordgroep bestaat uit de gemeente Den Haag, SMN en Slachtofferhulp.

Ervaringen van deelnemers en begeleiders

5

5 Ervaringen van deelnemers en begeleiders

In dit hoofdstuk gaan wij in op de effecten van het Familiecontact voor de deelnemers. Deze bespreken wij aan de hand van onze evaluatiemethodiek zoals besproken in het derde hoofdstuk. We bespreken eerst de effecten aan de hand van de steuntheorieën, vervolgens gaan we in op de effecten aan de hand van de effectenladder. Daarnaast benoemen we de behoeftes van deelnemers aan vervolg van ondersteuning.

5.1 Methodiek

Om de effecten in kaart te brengen hebben we gebruikgemaakt van verschillende bronnen. Wij hebben interviews gevoerd met zeven deelnemers na afloop van de laatste bijeenkomst. Dit waren vier mannen en drie vrouwen. Vijf van hen zaten bij de gemengde ouders groep, één bij de mannengroep en één bij de vrouwengroep. Helaas is het niet gelukt meer deelnemers te spreken van de mannen- en vrouwen-groep, dit had deels te maken met hun bereidheid tot deelname en deels met hun Nederlandse taalniveau. Daarnaast waren we aanwezig bij de vijfde en de zevende bijeenkomst van de broers en zussen-groep. In deze bijeenkomsten hebben we de sfeer en onderlinge interactie geobserveerd. Daarnaast hebben we met de deelnemers gesproken over effecten en meerwaarde van het project.

Tevens hebben we gebruikgemaakt van de informatie van de drie vragenlijsten²³ die de deelnemers hebben ingevuld. De eerste vragenlijst (nulmeting) is ingevuld door 18 deelnemers voor aanvang van de eerste bijeenkomst. De tweede vragenlijst (tussenmeting) hebben 12 deelnemers halverwege het project ingevuld en de derde vragenlijst (eindmeting) is door tien deelnemers ingevuld na afloop van de laatste bijeenkomst.

De tussen- en eindmeting van de oudersgroep zijn enkel ingevuld door deelnemers uit de gemengde ouders groep. Ook de meeste interviews zijn gevoerd met deelnemers uit deze groep. Om deze reden is het niet mogelijk in dit hoofdstuk onderscheid te maken in opbrengsten tussen de drie verschillende groepen ouders (mannen, vrouwen en gemengd). Er zal wel een onderscheid gemaakt worden tussen de opbrengsten van ouders enerzijds en opbrengsten van broers en zussen anderzijds. Verder hebben we verschillende gesprekken gevoerd met de begeleiders. We hebben de groepsbegeleiders van zowel de ouders- als de broers en zussengroep halverwege en aan het einde van de bijeenkomsten gesproken. De psychologen hebben we na afloop gesproken. De gastsprekers van beide groepen hebben we gesproken na de bijeenkomst waar zij aanwezig waren. Ten slotte hebben we de projectleider maandelijks gesproken.

5.2 Effecten op basis van steuntheorieën

Het Familiecontact heeft als doel om familieleden van geradicaliseerden te ondersteunen. Er zijn verschillende theorieën over steun die kunnen verklaren waarom lotgenotencontact voor de doelgroep van het project zinvol kan zijn. Hieronder bespreken we de effecten voor de deelnemers aan de hand van deze theorieën.

Sociale steuntheorie

Te toetsen hypothese: Families waarvan een familielid is geradicaliseerd komen regelmatig in een sociaal en maatschappelijk isolement terecht. Wanneer zij ervaringen kunnen uitwisselen met personen in een vergelijkbare situatie kan dat leiden tot (h)erkenning en het gevoel ergens bij te horen. Het opdoen van nieuwe contacten kan daarnaast ook het sociale netwerk vergroten.

In de gesprekken en de vragenlijsten geven deelnemers van beide groepen aan zich veilig te voelen in de groep, de sfeer te waarderen en door herkenning het gevoel te hebben ergens bij te horen. In alle gesprekken komt naar voren dat het uitwisselen van verhalen met ouders met vergelijkbare ervaringen leidt tot gevoelens van steun en acceptatie. Het leidt ertoe dat zij zich niet (meer) alleen voelen.

²³ De eindmeting van de ouders groep is opgenomen in Bijlage 2. De overige vragenlijsten zijn hierop gebaseerd.

Deelnemers benoemen dat alleen lotgenoten de moeilijkheden en emoties begrijpen waar zij mee te maken hebben.

“Het was geweldig om dat gevoel te hebben dat je niet alleen bent – dat je niet de enige bent die dat overkomen is.” – Man, gemengde groep

Deelnemers geven in de gesprekken aan dat het kunnen delen van verhalen voor hen van grote meerwaarde is en een belangrijke reden waarom de groepsbijeenkomsten als prettig en nuttig ervaren worden.

“Door de tijd heen is het zo gegroeid dat je onderhand geen lotgenoten meer bent, maar familie. Je kunt eigenlijk ook niet meer zonder elkaar.” – Man, gemengde groep

De meerwaarde zit ook in het samenkomen, blijkt uit een gesprek met een man uit de gemengde ouders groep. Het daadwerkelijk voeren van een face-to-facegesprek is van belang, stelt hij. Over de telefoon of via internet kan dat niet op die manier; je moet daarvoor echt bij elkaar komen. Ook in de vragenlijsten komt dit beeld naar voren. Alle deelnemers hebben aangegeven zich te herkennen in de verhalen van anderen en het gevoel te hebben ergens bij te horen door het Familiecontact. Dit geldt zowel voor de tussenmeting als voor de eindmeting.

De meerderheid van de ouders geeft aan geen steun uit hun omgeving te ontvangen. Dat maakt het Familiecontact voor hen nog waardevoller. Het is de enige plaats waar ze hun verhaal en emotie kwijt kunnen.

“Alleen de lotgenoten kennen die pijn en dat verdriet... daar kan ik huilen en mijn hart luchten. Dat kan je eigenlijk bij niemand anders.” – Vrouw, gemengde groep

In de broers- en zussengroep geven vier van de zes deelnemers aan iemand in hun omgeving te hebben bij wie ze terecht kunnen. Maar alleen in de groepsbijeenkomsten krijgen ze de mogelijkheid verhalen en tips van anderen te horen waardoor ze het gevoel hebben niet de enige te zijn die in deze situatie zit.

Therapeutische hulptheorie

Te toetsen hypothese: Voor sommige familieleden is het zeer waardevol wanneer zij met een ‘voortrekkersrol’ andere familieleden kunnen begeleiden. Zij hopen dat zij met het delen van hun verhaal anderen iets kunnen leren. Hierdoor kan de eigenwaarde en maatschappelijke participatie van deze ervaringsdeskundigen toenemen.

In zowel de ouders- als de broers- en zussengroep geldt voor een wat kleiner deel van de deelnemers dat zij zich beter voelen door met hun ervaringen anderen te helpen. Over het algemeen zijn dit deelnemers die wat verder zijn in hun proces, en als gevolg meer ervaring hebben met o.a. instanties, de media en omgaan met emoties.

Ouders

Volgens de groepsbegeleiders geldt de werking van de therapeutische hulptheorie met name voor de deelnemers van de gemengde groep die al langer ervaring hebben met de situatie. Drie ouders hebben aangegeven dat zij het fijn vinden anderen te helpen gedurende de bijeenkomsten. Eén van hen heeft een zoon in detentie in Nederland. Hij bevindt zich in een andere situatie dan de andere deelnemers, wier kinderen zich over het algemeen bevinden in voormalig IS-gebied, Koerdische kampen of overleden zijn. Hierdoor was deze deelnemer in staat de andere ouders van informatie te voorzien over het verloop van het proces van terugkeer en detentie. Daarnaast was hij via zijn zoon, met wie hij regelmatig contact had toen deze zich nog in het strijdgebied bevond, goed op de hoogte van de situatie van (klein)kinderen van andere deelnemers. Zij vroegen deze deelnemer dus regelmatig om informatie over hun familieleden. De deelnemer zelf vond het erg prettig anderen hiermee te helpen. Een andere ouder geeft aan dat het zijn doel is om anderen te helpen tijdens de bijeenkomsten. Hij weet als geen ander wat lotgenoten doormaken en vindt het belangrijk ze daarbij te steunen.

Dit beeld wordt ondersteund door de resultaten van alle vragenlijsten. In alle drie de metingen geven deelnemers aan het belangrijk te vinden anderen in de groep te ondersteunen met hun verhaal; hun mening hierover is niet veranderd in de loop van het project.

“Ik zie het eigenlijk als een doel om er voor mijn lotgenoten te zijn, en dat vertrouwen hebben ze nu eenmaal in mij geschonken. Als ik een steun voor ze kan zijn dan graag!” – Man, gemengde groep

Broers en zussen

In de broers en zussengroep neemt met name één deelnemer de voortrekkersrol op zich en vervult daarmee een voorbeeldfunctie. Volgens de begeleidende psycholoog is hij wat verder in zijn (verwerkings)proces en redelijk stabiel in zijn emoties. Een belangrijke reden voor deelname aan het project voor hem was het helpen van anderen met zijn ervaringen. Hij geeft echter aan zelf ook baat te hebben bij de bijeenkomsten. Door het delen van zijn succeservaringen (met betrekking tot omgaan met de situatie), en erkenning daarvan door de andere deelnemers, neemt zijn eigenwaarde toe.

“Het heeft me een fijn gevoel gegeven anderen te kunnen steunen met mijn verhaal.” – Man, broers en zussengroep

De groepsbegeleider geeft aan dat deze deelnemer ook beter op de hoogte is van relevante informatie (bijvoorbeeld wat betreft beleid en geografische informatie van het strijdgebied). De andere deelnemers zouden niet snel zelf informatie zoeken (zie ook de psycho-educatieve theorie verderop), maar vonden het toch erg prettig de informatie van hun lotgenoot te horen.

Uitwisselen van tips

In beide groepen worden er onderling regelmatig tips uitgewisseld. Met name de deelnemers die al langer met de situatie bekend zijn en verder zijn in het proces geven tips aan deelnemers die zich nog in een eerdere fase bevinden. Het gaat dan bijvoorbeeld over tips over omgaan met instanties, specifiek heeft een deelnemer als tip gegeven goed contact te onderhouden met de wijkagent.

“Dit contact heeft mij geholpen toen ik in die fase zat, misschien kan het jou ook helpen.”

Veel ouders krijgen van hun uitgereisde kinderen de vraag om geld en kleding op te sturen. Zij vinden het lastig hier niet in mee te gaan, omdat zij ervaren dat er met dat verzoek een appel wordt gedaan op hun schuldgevoelens. Een andere ouder had ervaring met deze situatie, en kon hierover advies geven. De groepsbegeleider merkt op dat adviezen van lotgenoten beter aankomen dan van professionals. Na de bijeenkomst staan deelnemers sterker in hun schoenen, ze weten met de adviezen in hun achterhoofd beter wat wel en niet kan en mag.

Optimale matchingtheorie

Te toetsen hypothese: Lotgenotencontact is effectiever als er sprake is van een goede match tussen familieleden die zich in vergelijkbare situaties vinden. Hoe beter de match, hoe meer familieleden zich herkennen in de ervaringen van anderen, en hoe meer sociale steun zij ervaren.

Ondanks de verschillende situaties waar de deelnemers van beide groepen mee te maken hebben, (bijvoorbeeld wel of geen contact met uitreiziger, uitreiziger nog in leven of overleden) is er sprake van veel herkenning in elkaars verhalen. De deelnemers geven aan dat het prettig is om in contact te zijn met mensen met vergelijkbare ervaringen. Door het herkennen van gedeelde ervaringen ervaren zij veel steun en (h)erkenning. De overeenkomst tussen deelnemers (een uitgereisd familielid) blijkt dus belangrijker te zijn dan de verschillen.

“Onze groep was erg hecht, vooral door onze gezamenlijke voorgeschiedenis.” – Vrouw, gemengde groep

Volgens de psycholoog zit deze herkenning vooral in de uitgangssituatie (een uitgereisd familielid) en in het proces: de verschillende fasen waar mensen doorheen gaan zijn herkenbaar (zoals boosheid,

verdriet, terugtrekking), ook al zijn de huidige fasen waarin de deelnemers zich bevinden verschillend. Ook zijn er duidelijke verschillen te zien in de copingstijlen. Zo zocht de ene deelnemer alle informatie op internet op over de situatie in Syrië, terwijl de ander juist zo weinig mogelijk wilde weten. Vaak worden er binnen één familie verschillende copingstijlen gehanteerd, wat kan leiden tot onbegrip en frustratie. Door het bespreken van de verschillende stijlen tijdens de bijeenkomst kan dit volgens de groepsbegeleider leiden tot meer begrip voor deze verschillende stijlen.

Ook wanneer deelnemers vergelijkbare verhalen delen, kan de beleving en emotie totaal anders zijn. De groepsbegeleider van de broers/zussengroep gaf twee deelnemers als voorbeeld van wie de broer is uitgereisd. De ene deelnemer ziet de broer als slachtoffer, en ervaart daardoor andere emoties (minder boosheid), dan de andere deelnemer die de broer zelf volledig verantwoordelijk houdt. Het delen van de verschillende perspectieven leidt tot meer begrip voor elkaar.

Toch geven enkele deelnemers uit de oudersgroep ook aan dat de matching (achteraf gezien) niet optimaal was. Zo bevond een deelnemer zich in een geheel andere situatie (zijn zoon zit niet meer in Syrië, maar in detentie) waardoor hij weinig had aan verhalen van anderen en vooral de voortrekkersrol op zich nam.

Stress en copingtheorie

Te toetsen hypothese: Veel families met een geradicaliseerd familielid hebben te maken met gevoelens van schuld, schaamte, rouw en trauma. De sociale steun die deelnemers ontvangen in lotgenotencontact kan het mentale welbevinden en de copingmechanismen van families verbeteren. Hierdoor zou maatschappelijke uitval en/of radicalisering van andere familieleden voorkomen kunnen worden.

De specifieke situatie waarin deelnemers verkeren kan leiden tot gevoelens van schaamte of schuld. De beleving van deze gevoelens verschilt echter per groep. Met name de mannen- en de vrouwengroepen ervoeren *schaamte* om het onderwerp te bespreken, en waren minder gewend om hun ervaringen met anderen te delen. Als gevolg daarvan waren zij meer gesloten en terughoudend dan de andere groepen. Gaandeweg het traject, na opbouwen van het vertrouwen, werden zij meer open over hun gevoelens en ervaringen. Volgens de groepsbegeleider was bij de broers en zussen deze *schaamte* minder aanwezig, deze groep was vanaf het begin vrij open.

Daarnaast worstelen veel ouders met *schuldgevoelens*, zij hebben het idee dat zij iets hadden kunnen doen om radicalisering van hun kind te voorkomen.²⁴ Volgens de groepsbegeleider ervaren de broers en zussen minder schuldgevoel. Zij zijn vooral boos op hun uitgereisde broer/zus, die volgens de deelnemers te weinig heeft stilgestaan bij de effecten van het uitreizen op de familie.

“Wat doe je mijn toekomst aan, en onze ouders?” – Vrouw, broers en zussengroep

Het lotgenotencontact kan leiden tot een vermindering van gevoelens van schuld, schaamte en rouw en een verbetering van het mentale welbevinden. De deelnemers geven aan nog steeds veel verdriet te hebben, maar de gevoelens van schaamte en/of schuld zijn voor een belangrijk deel verdwenen door het Familiecontact. Dit heeft volgens de begeleiders aan de ene kant te maken met het gevoel van herkenning in de verhalen van anderen, waardoor deelnemers beseffen dat zij niet alleen staan met hun verhaal (zie ook de sociale steuntheorie). Aan de andere kant heeft meer kennis over het onderwerp (specifiek over moeilijkheden m.b.t. het herkennen van signalen van radicalisering) geleid tot geruststelling, en vermindering van hun schuldgevoelens.

“Het schuldgevoel is weg, het taboe valt weg, de schaamte is er niet... er zijn nog wel dingen waar ik me heel erg voor schaam – het zijn er niet veel meer – en dit zijn dingen die ik wel met de lotgenoten zou delen en niet met mijn familie.”

²⁴ Dit geldt met name voor de deelnemers van de mannengroep en de vrouwengroep. Deelnemers van de gemengde groep hebben naar eigen zeggen gehandeld en hun zorgen over hun kinderen geuit naar instanties. Zij ervaren hierdoor minder schuldgevoelens.

Uit de vragenlijsten blijkt ook dat de mate van ervaren stress afgenomen is en dat deelnemers zich minder machteloos voelen in vergelijking met de start van het project. Een van de deelnemers geeft aan dat hij nu anderen probeert te helpen. Hij benoemt dat de bijeenkomsten hem sterker hebben gemaakt.

“Je gaat er ook sterker weg – je kunt beter bewapend de wereld in.” – Vrouw, gemengde groep

“Ik krijg het gevoel dat ik me sterker kan houden dan dat ik zonder die bijeenkomst was. Je moet het allemaal zelf doen en volhouden, maar die steun maakt het minder moeilijk.” – Vrouw, gemengde groep

Wel geven de meeste ouders nog steeds aan niet goed in hun vel te zitten. Of het mentale welbevinden daadwerkelijk is verbeterd, verschilt per deelnemer. Sommigen kunnen beter omgaan met de situatie en emoties naar aanleiding van de bijeenkomsten; met name de steun die zij van mede-deelnemers ontvangen en de psycho-educatie van de psycholoog speelt hierbij een grote rol. Andere deelnemers geven echter aan hier nog steeds veel moeite mee hebben, zij maken zich veel zorgen over hun kind en voelen zich erg gefrustreerd (wel geven zij aan zich minder eenzaam te voelen).

De broers en zussen lijken zich over het algemeen iets beter te voelen. Zij voelen zich minder eenzaam, ervaren minder stress en zitten beter in hun vel dan de ouders, zo blijkt uit de antwoorden in de vragenlijsten.

Psycho-educatieve theorie

Te toetsen hypothese: Door familieleden relevante informatie aan te bieden, zullen hun kennis en vaardigheden toenemen. Hierdoor hebben zij het gevoel meer grip te hebben op de situatie (empowerment). Wanneer zij informatie krijgen over mogelijke signalen van radicalisering, kan daarnaast radicalisering van andere familieleden worden voorkomen. Belangrijk is ook om informatie te delen over mogelijkheden voor verdere hulp en ondersteuning, zodat familieleden weten waar zij terecht kunnen na afloop van het project.

Zoals hierboven aangegeven vormt psycho-educatie van de psycholoog een belangrijk onderdeel van het programma. Daarnaast hebben de deelnemers behoefte aan (bijvoorbeeld juridische en administratieve) kennis over de verschillende onderwerpen waar zij mee te maken hebben of zullen krijgen. Daarom is een deel van de bijeenkomsten gericht op het overbrengen van informatie, o.a. gericht op: achtergronden van radicalisering, omgaan met rouw en trauma, de gang van zaken op de TA, de werkwijze van OM en politie, de omgang met de media en verdere hulpverlening.

Ouders

Het valt de groepsbegeleiders op dat vooral de ouders behoefte hadden aan duidelijke informatie over hun huidige en toekomstige situatie. Uit de nulmeting blijkt dat het met name ontbrak aan juridische en administratieve kennis in geval van vermissing of overlijden. Ook gaf men aan relatief weinig kennis te hebben over verdere hulp en ondersteuning.

Volgens de groepsbegeleider draagt de informatie die zij tijdens de bijeenkomsten hebben ontvangen, bij aan hun kennis en vaardigheden waardoor ze meer grip hebben op de situatie. De eerste vier bijeenkomsten van de oudersgroep waren daarom met name gericht op het aanbieden van feitelijke informatie/kennis. Uit de gesprekken met deelnemers en de vragenlijsten blijkt dat de kennis over de meeste onderwerpen is toegenomen. Deelnemers geven aan dat zij gerustgesteld zijn als gevolg van de informatie, met name met betrekking tot hun schuldgevoelens. Ook hebben zij meer duidelijkheid gekregen over de situatie op TA Vught en over de werkwijze van de Raad voor de Kinderbescherming met betrekking tot het opvangen van kleinkinderen. Dit geldt met name voor de mannengroep en de vrouwen-groep. Deelnemers van de gemengde ouders groep waren over het algemeen al bekend met de informatie. De meerderheid van de deelnemers geeft echter aan dat hun kennis over de rol van de overheid niet is toegenomen door de bijeenkomsten.

Zowel in de eindmeting als tijdens de gesprekken geven ouders aan de toegenomen kennis als belangrijke meerwaarde van de bijeenkomsten te ervaren.

Broers en zussen

De broers en zussen hadden minder behoefte aan feitelijke informatie. Volgens de groepsbegeleider speelt mee dat de broers en zussengroep een aantal maanden later startte dan de oudersgroep. In de

tussentijd was er al meer bekend geworden over bijvoorbeeld het overheidsbeleid, waardoor daar minder vragen over waren. Ook zoeken deelnemers van deze groep makkelijker zelf informatie (onder andere op internet) dan de ouders.

Volgens de groepsbegeleider en de psycholoog was de behoefte van de broers en zussengroep meer gericht op het emotionele aspect van de situatie, en minder op de feitelijke informatie. Ze waren vooral geïnteresseerd in de psycho-educatie van de psycholoog, daar gingen voornamelijk hun vragen over tijdens de bijeenkomsten. De begeleiders gaven aan dat tijdens de bijeenkomsten met de broers en zussen sneller de diepte in gegaan kon worden bij psycho-educatie. Dit had onder andere te maken met een kleinere groep, het ontbreken van taalverschillen, minder gastsprekers (dus meer tijd voor psycho-educatie) en betere abstractie- en reflectiemogelijkheden van de deelnemers.

Als gevolg daarvan vormde in de broers en zussengroep kennisoverdracht een minder belangrijk onderdeel. Zoals een groepsbegeleider aangaf: *“We waren meer gericht op: hoe ga ik om met de situatie? In plaats van: hoe zit alles in elkaar?”*

5.3 Effecten op kennis, houding en gedrag

Zoals in hoofdstuk drie omschreven is de effectenladder één van de evaluatie instrumenten die wij inzetten in de dit onderzoek. In deze paragraaf gaan wij in op de laatste drie stappen van de effectenladder: wij beschrijven de effecten van het Familiecontact op het gebied van kennis, attitude en gedrag van de deelnemers. Deze stappen vormen de effectevaluatie.

Trede/stap	Effect
6: Kennis	Heeft de interventie geleid tot meer kennis bij de doelgroep?
7: Attitude	Heeft de interventie geleid tot een positieve houding bij de doelgroep en gedagsalternatieven aangereikt?
8. Gedrag	Heeft de doelgroep daadwerkelijk het beoogde gedrag in praktijk gebracht?

Kennis

Met name bij de mannen- en vrouwengroep zien we een toename van kennis. De gemengde ouders groep was over het algemeen al op de hoogte van de informatie. De broers en zussen zoeken zelf makkelijker kennis op, en ook voor hen was de meeste informatie niet nieuw.

Toename van kennis leidt echter niet altijd tot meer acceptatie. Deelnemers reageren soms met veel frustratie wanneer ze informatie krijgen die ze niet willen horen. Dit betreft met name informatie van gastsprekers en begeleiders gericht op de onmogelijkheden van het beleid van de overheid en de uitspraken in de media. Dit heeft uiteindelijk negatieve invloed gehad op de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van de overheid bij de deelnemers.

Kennisoverdracht vindt niet alleen plaats door gastsprekers en begeleiders, ook onderling wisselen de deelnemers informatie uit. In beide groepen worden er onderling regelmatig tips uitgewisseld. Eén van de doelen van de bijeenkomsten was ook dat de deelnemers, als ervaringsdeskundigen, van elkaar konden leren.

Houding

Toename van kennis kan leiden tot veranderingen in attitude. Volgens de deelnemers zelf en de begeleiders zijn de volgende houdingsveranderingen te zien na afronding van het traject.

Openstaan voor hulpverlening

Veel deelnemers hebben negatieve ervaringen met hulpverlening, als gevolg is een drempel ontstaan om hulpverlening in te schakelen. Het Familiecontact is een redelijk laagdrempelige vorm waarin zij ondersteuning kunnen ontvangen en het vertrouwen in hulpverlening (opnieuw) opgebouwd kan worden. Begeleiders geven aan dat door het project de drempel om hulp te zoeken verlaagd is. Met alle groepen zijn de mogelijkheden voor vervolghulpverlening besproken, en is er hulp geboden met het formuleren van de hulpvraag. Door het geven van woorden aan emotie en gevoelens, en de herkenning die de

deelnemers ervaren, stabiliseert hun situatie en staan ze open voor verdere ondersteuning, aldus de psycholoog.

Opener praten/taboe doorbroken

Met name in de mannen- en vrouwengroepen heerste voorafgaand aan het project schaamte om ervaringen te delen. Zij waren sceptisch over de groepsbijeenkomsten, onder andere omdat zij het fenomeen lotgenotencontact niet kennen. Door de herkenning in de verhalen van anderen, zijn de deelnemers opener geworden in het delen van hun eigen verhaal. Volgens de begeleiders is de schaamte doorbroken. Niet alleen binnen de groep, ook buiten de groep is er sprake van meer openheid. Volgens de begeleiders voelen deelnemers zich gesterkt door de erkenning en het gevoel gezien te worden die ze in de groep ervaren. Dit kan vervolgens leiden tot meer bereidheid de eigen situatie te bespreken met de omgeving. Zo heeft één deelnemer naar aanleiding van voorbeelden van verhalen van andere deelnemers een vriendin op de hoogte gebracht van haar situatie. Een andere deelnemer heeft met steun van de groep haar verhaal (anoniem) met de media gedeeld.

Verminderde frustratie

Voorafgaand aan de bijeenkomsten met een niet-Nederlandse achtergrond voelden deelnemers frustratie richting de Nederlandse maatschappij. Zij ervoeren een vijandige houding vanuit verschillende instanties, en voelden zich slecht behandeld. Wanneer zij echter meekregen dat deelnemers met een Nederlandse achtergrond vergelijkbare ervaringen hadden, voelden zij zich minder alleen. Het leidde tot de realisatie dat de behandeling van de instanties niets te maken had met hun achtergrond. Dit leidde volgens de begeleiders tot verminderde frustratie richting de maatschappij en de instanties. Dit geldt overigens met name voor de oudersgroep.

Voelen zich serieus genomen

De meeste gastsprekers hebben aangegeven dat ze naar aanleiding van de gesprekken met deelnemers verbeteringen en aanpassingen hebben doorgevoerd in hun organisatie. Een deelnemer had aangegeven dat hij het niet fijn vond om op zijn sokken te lopen tijdens de controle voor de TA in Vught. De gastspreker heeft als gevolg toegezegd dat er voortaan slippers klaar zullen liggen. Ook gaven tijdens de bijeenkomst met de politie deelnemers aan dat contact met de politie vaak stroef verloopt; de gastspreker van de politie heeft aangegeven te bekijken hoe de communicatie verbeterd kan worden. Dat de gastsprekers aangeven iets te doen met vragen en opmerkingen van de deelnemers geeft deelnemers het gevoel gehoord te worden. Ook dit kan leiden tot een vermindering van frustratie richting instanties.

Normalisering

Ten slotte wordt door zowel begeleiders als deelnemers benoemd dat deelnemers zich minder alleen voelen in hun emoties. Door de herkenning van verhalen van lotgenoten, en de normalisering van emoties door de psycholoog, ervaren zij dat hun gedachten en emoties horen bij de situatie waarin zij zich bevinden. Hierdoor voelen zij zich minder 'afwijkend'.

(Gerapporteerd) Gedrag

Contact zoeken met de media is een van de concrete activiteiten die deelnemers hebben ondernomen na het Familiecontact. De bijeenkomsten hebben ertoe geleid dat deelnemers handvatten hebben om om te gaan met de media. Tevens zorgde de groepsdynamiek ervoor dat deelnemers dit durfden. Zo blijkt dat één van de vrouwelijke deelnemers in eerste instantie geen contact met de media wilde, maar tijdens de bijeenkomsten van gedachte is veranderd doordat andere deelnemers haar aanspoorden dit wel te doen. Twee van de zeven gesproken ouders zijn actief bezig met het benaderen van mediakanalen. Zij zien het als hun enige wapen om hun verhaal te delen en begrip voor de situatie te creëren. Naast het contact met de media zijn sommige deelnemers op andere manieren bezig om hun ervaringen en kennis uit te wisselen. Dit doen zij bijvoorbeeld door lezingen te geven waarin zij vertellen over hun situatie en hun kennis delen. Het wordt als prettig ervaren dat ze op deze manieren hun situatie bespreekbaar kunnen maken. Hierdoor hopen ze meer begrip te creëren en de situatie beter bespreekbaar te maken.

Een ander concreet voorbeeld met betrekking tot gedragsverandering is het voeren van gesprekken met anderen in de persoonlijke omgeving. Voorafgaand aan de bijeenkomsten gaf vrijwel iedereen aan dit

niet te kunnen. Deelnemers hebben het gevoel dat hun omgeving de situatie niet begrijpt of ze voelen zich onprettig bij het delen van de verhalen. Zoals hierboven besproken staat een aantal deelnemers na het project meer open om hun ervaringen met hun omgeving te bespreken. Eén deelnemer heeft het een vriendin verteld, een ander is gaan praten met zijn werkgever om de situatie uit te leggen en bespreekbaar te maken; iets dat hij voorafgaand aan het Familiecontact absoluut niet kon en wilde. Een meerderheid van de deelnemers beseft dat zij (zeker na afronding van het project) nog steeds ondersteuning nodig hebben. Deelname aan het project heeft geleid tot een verlaging van de drempel tot hulpverlening. Dit heeft er vervolgens toe geleid dat een aantal deelnemers actief op zoek is gegaan naar (professionele) steun of begeleiding. Sommigen van hen hebben deze hulp al gevonden, anderen zijn nog op zoek naar de juiste hulpverlening. Bij de meeste deelnemers die hulpverlening hebben gevonden, betreft het ondersteuning binnen LSE: met name de consultatielijn, individuele begeleiding, en behandeling van een psycholoog van LSE worden hierbij ingezet. En kleiner deel van de deelnemers heeft hulp gevonden buiten LSE. Onder andere de huisarts, het Rode Kruis, en de vertrouwenspersoon of bedrijfsarts van het werk worden hierbij geraadpleegd.

Gedurende het Familiecontact hebben de deelnemers ook handvatten aangereikt gekregen om met hun emoties om te kunnen gaan. In de gesprekken geeft een van de ouders bijvoorbeeld aan dat ze geleerd heeft dat structuur in het dagelijks leven voor haar erg belangrijk is. Door hierop te focussen en die structuur te behouden, blijft ze op de been. Daarbij geven ouders aan dat ze de situatie door de bijeenkomsten beter een plek kunnen geven. Ditzelfde geldt voor de broers en zussen. Drie van hen zijn na de bijeenkomst over rouw- en traumaverwerking actief aan de slag gegaan met de tips en weten nu hoe ze met de emoties moeten omgaan. Zo zegt een van hen er meer over te praten en duidelijk haar grenzen aan te geven.

Om de deelnemers in staat te stellen het geleerde in de praktijk te brengen, is het essentieel dat zij voldoende praktische handvatten aangereikt hebben gekregen. Begeleiders geven aan dat de zeven à acht bijeenkomsten de mogelijkheid hebben gegeven tot het aanstippen van de onderwerpen. Er zou meer tijd en begeleiding nodig zijn om ervoor te zorgen dat deelnemers het geleerde ook in hun dagelijks leven kunnen toepassen en daarbij zelfredzaam zijn. In de volgende paragraaf gaan wij hier nader op in.

5.4 Behoeftte aan vervolg

Alle deelnemers geven aan behoefte te hebben aan vervolg van het lotgenotencontact.

“Eigenlijk heb je altijd lotgenoten nodig zolang je in deze situatie zit. Ik snap dat er een einde aan zit. Maar zelfs als de kinderen terug komen, en ze in detentie zitten, blijft de behoefte aanwezig.” – Man, gemengde groep

Een andere deelnemer voegt toe:

“Het is zo’n langgerekte, uitzichtloze situatie dat je allemaal behoefte hebt aan dat steuntje in de rug. Niet elke dag, maar wel met enige regelmaat.” – Vrouw, gemengde groep

Meerdere deelnemers geven aan dat begeleiding en contact met lotgenoten net zolang nodig blijft als hun situatie voortduurt.

De meesten geven ook aan niet in hun omgeving terecht te kunnen voor steun, waardoor zij afhankelijk zijn van hun lotgenoten voor steun. Nogmaals wordt benadrukt dat het contact met lotgenoten leidt tot herkenning en het gevoel niet alleen te zijn. Ook het onderling uitwisselen van tips is van belangrijke waarde.

Sommige deelnemers geven aan dat een vervolg zonder gastsprekers zou kunnen. De psycholoog en groepsbegeleiders vervullen volgens de deelnemers echter belangrijke rollen, die voor een goed vervolg essentieel zijn. De begeleiders zijn onder andere verantwoordelijk voor het in goede banen leiden van de bijeenkomst, bijvoorbeeld wanneer emoties de overhand krijgen.

“Als er één begint te huilen beginnen de anderen ook. Op dat moment heb je een psycholoog nodig, om te zorgen dat wij wel met een goed gevoel weggaan, en niet blijven hangen in het verdriet.” – Vrouw, gemengde groep

De psycholoog zorgt volgens deelnemers daarnaast voor het samenvatten van emoties en voor reflectie op eigen gedrag en gevoelens. De groepsbegeleider zorgt er onder andere voor dat iedereen aan het woord komt. Eén deelnemer gaf aan uit zichzelf erg verlegen te zijn, de groepsbegeleider gaf haar bewust ruimte om haar verhaal te doen.

Ook de psycholoog ziet het belang van vervolg en de positieve effecten van de groepsdynamiek. Zij zou in een vervolg graag meer ingaan op groepstherapie, bijvoorbeeld wat betreft omgaan met rouw. Volgens haar kunnen deelnemers pas zonder begeleiding verder wanneer het dagelijks functioneren niet meer lijdt onder de gebeurtenis. Voorlopig echter worden de deelnemers nog elke dag met de situatie geconfronteerd. De groepsbegeleider voegt toe dat deelnemers behoefte hebben aan uitzicht op steun van lotgenoten. Bijeenkomsten hoeven niet elke week plaats te vinden, maar het idee dat men over een aantal weken/maanden weer samenkomt geeft rust.

Op de vraag of deelnemers na afronding van het project voldoende informatie en handvatten hebben gekregen om zelf verder te kunnen, antwoordde de psycholoog dat de thema's voldoende zijn aangestipt voor een eerste kennismaking. *“Behoefte aan herhaling en verdieping blijft, anders zakt het weg.”* De groepsbegeleider voegde toe dat er pittige thema's behandeld zijn, en dat daardoor herhaling essentieel is. *“Goed zou zijn hetzelfde thema een halfjaar later nog eens te behandelen, bijvoorbeeld over rouwverwerking. Om te bespreken wat deelnemers tot nu toe ermee hebben gedaan en onderling ervaringen uit te wisselen en daarvan te leren.”* De begeleiders zijn het erover eens dat voor het vergroten van vaardigheden en deze vervolgens eigen maken, meer tijd en een andere invulling van het programma nodig is.

Een gastspreker onderstreept dit. Zij geeft aan dat door haar presentatie een klein stukje bewustzijn is gecreëerd. Er zijn echter nog niet genoeg handvatten gegeven zodat deelnemers alleen verder kunnen met het onderwerp. *“Het is complexe materie, dan is één bijeenkomst niet genoeg.”*

Conclusies en aanbevelingen

6

6 Conclusies en aanbevelingen

In dit laatste hoofdstuk bespreken we de effecten van het Familiecontact aan de hand van onze evaluatiemethodiek: de steuntheorieën en het analysekader. Daarnaast gaan we in op enkele kanttekeningen voor deelname aan het Familiecontact. We eindigen dit hoofdstuk met mogelijkheden voor vervolg van het project.

Effecten voor deelnemers

Het Familiecontact heeft als belangrijkste doelstelling het ondersteunen van familieleden van geradicaliseerden zodat zij beter in staat zijn om met hun situatie en de bijbehorende emoties om te gaan. Op basis van de gevoerde gesprekken en de ingevulde vragenlijsten blijkt dat deelnemers elkaar inderdaad ondersteunen door het uitwisselen van ervaringen. Deelnemers geven daarnaast aan de sfeer tijdens de bijeenkomsten te waarderen, zich veilig genoeg te voelen om hun ervaringen te delen en zich te herkennen in de verhalen van anderen. In deze paragraaf gaan we in op de belangrijkste effecten voor deelnemers.

Steun en herkenning

Vooraf de werking van de *sociale steuntheorie* en van de *optimale matchingtheorie* hebben we teruggezien bij de deelnemers. Ondanks de verschillende situaties van het familielid (omgekomen, detentie, uitgereisd) blijken deelnemers vooral herkenning te ervaren in de uitgangssituatie (een uitgereisd familielid) en in het proces: de verschillende fasen waar mensen doorheen gaan (zoals boosheid, verdriet, terugtrekking). Het uitwisselen van deze vergelijkbare ervaringen leidt tot gevoelens van (h)erkenning en het gevoel ergens bij te horen. Dit leidt vervolgens tot acceptatie van de eigen situatie. Dit kan vervolgens zorgen voor een vermindering van stress en toename van copingvaardigheden.

Bij enkele deelnemers zien we dat juist de werking van de *therapeutische hulptheorie* belangrijk is. Deze deelnemers zijn over het algemeen wat verder in het proces/hebben al langer ervaring met de situatie, en zij vinden het belangrijk om met hun verhaal anderen in de groep te ondersteunen.

Welbevinden

Volgens de *stress en copingtheorie* kan sociale steun het mentale welbevinden van deelnemers verbeteren. De deelnemers geven aan nog steeds veel verdriet te hebben en zich zorgen te maken om hun familielid, maar de gevoelens van schaamte en/of schuld zijn voor een belangrijk deel verdwenen door het Familiecontact. Ook ervaren deelnemers minder stress en voelen zij zich minder machteloos. Door het uitbreiden van het sociale netwerk met mede-deelnemers is daarnaast ook hun eenzaamheid vermindert. Ten slotte zien we bij een deel van de deelnemers ook een toename van hun eigenwaarde. Hierbij speelt de werking van de *therapeutische-hulp theorie* een rol: als deelnemers met hun eigen ervaring anderen kunnen helpen, neemt hun eigenwaarde hierdoor toe.

Ook factoren buiten het Familiecontact hebben invloed op het welbevinden van deelnemers. Met name (berichtgeving over) de actualiteiten (zoals documentaires, bombardementen en discussies over het al dan niet terughalen van (klein)kinderen) hebben een negatieve invloed op het welbevinden van de deelnemers. Daarnaast hebben ook de andere vormen van ondersteuning waar deelnemers binnen het LSE gebruik van kunnen maken (individuele ondersteuning en de consultatielijn) invloed op het welbevinden van deelnemers. We kunnen met dit onderzoek alleen constateren dat al deze (externe) factoren invloed hebben op de deelnemers en het project. Op welke manier en in welke mate kunnen wij echter niet benoemen.

Het valt op dat de broers en zussen zich over het algemeen iets beter lijken te voelen dan de ouders. Zij voelen zich minder eenzaam, ervaren minder stress en zitten beter in hun vel dan de ouders. Dit kan te maken hebben met hun andere positie ten opzichte van de uitreiziger, in vergelijking met de ouders.

Kennis

Volgens de *psycho-educatieve theorie* zullen kennis en vaardigheden van deelnemers toenemen door hen relevante informatie aan te bieden. Met name bij de mannen- en vrouwengroep zien we een toename van kennis. De gemengde groep was over het algemeen al op de hoogte van de informatie. De broers en zussen zoeken zelf makkelijker kennis op, en ook voor hen was de meeste informatie niet nieuw.

Voor de meeste aangereikte kennis geldt dat deze heeft geleid tot duidelijkheid en geruststelling. Hierdoor hebben deelnemers het gevoel meer grip te hebben op de situatie (empowerment). Het gaat dan met name om algemene informatie over radicalisering (eerste module), informatie over de werkwijze van de TA in Vught, en over rouwverwerking.

Soms kregen deelnemers echter antwoorden die zij niet willen horen, het ging dan met name over informatie gericht op het beleid van de overheid. Deze informatie leidde juist tot meer frustratie en weerstand gericht op de overheid, en dit had uiteindelijk ook een negatieve invloed op de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van de overheid bij de deelnemers. Een uitdaging is om voldoende ruimte te geven voor deze gevoelens, maar er ook voor zorgen dat ze niet de bijeenkomst overnemen.

Houding en gedrag

Door de kennistoename zien we een ontwikkeling van nieuwe competenties en vaardigheden. Onder andere ervaren deelnemers meer grip op de situatie en empowerment. Dit uit zich in beter weten wat de deelnemers willen qua hulpverlening en hier meer open voor staan. Enkele deelnemers gaan ook actief op zoek naar hulp. Sommige van hen hebben deze hulp al gevonden (voornamelijk binnen het LSE), terwijl anderen nog op zoek zijn naar de voor hen juiste hulpverlening. Omdat de schaamte is vermindert zien we verder dat deelnemers opener hun ervaringen delen, zowel binnen als buiten de groep (bijvoorbeeld met vrienden of met hun werkgever). Met andere woorden, deelnemers worden mondiger. Eerder hebben wij besproken dat bepaalde informatie leidde tot frustratie en wanhoop tegenover de overheid. Anderzijds heeft andere informatie (bijvoorbeeld over het OM en over de TA in Vught) geleid tot verheldering en geruststelling, waardoor de frustraties tegenover deze (overheids-)instanties zijn afgenomen. Ook het gevoel van de deelnemers dat zij serieus genomen worden door de gastsprekers van deze instanties heeft hieraan bijgedragen.

Onze bevindingen wat betreft gedragsveranderingen zijn gebaseerd op eigen rapportages van deelnemers en van begeleiders. Daarom kunnen wij niet objectief nagaan of deze gedragsveranderingen ook daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Ook kunnen wij niet toetsen of deze veranderingen tijdelijk zijn, of over een aantal maanden ook nog aanwezig zijn. Begeleiders geven ook aan dat er te weinig tijd was om praktische handvatten voor gedragsveranderingen aan te reiken.

Werkzame elementen Familiecontact

Terugkijkend op het project, is er een aantal werkzame elementen te benoemen die van groot belang zijn bij het goed uitzetten van het Familiecontact:

- *Vaste en goede begeleiders*

Door de regelmaat in de begeleiders wordt er vertrouwen opgebouwd met de deelnemers, met als gevolg meer openheid. Naar aanleiding van de behoefte van deelnemers spreken sommige begeleiders Arabisch, ook dit leidde tot meer openheid. De groepsbegeleiders zorgen er verder voor dat deelnemers aan het woord komen die anders misschien niet zouden spreken en dat negatieve emoties niet de overhand krijgen. De psycho-educatie van de psychologen leidt tot reflectie op emoties van deelnemers, en tot normalisering van deze emoties als passend voor deze specifieke situatie. Daarnaast hebben de psychologen de mogelijkheden voor verdere hulpverlening besproken (zowel binnen als buiten het LSE), en zijn deelnemers begeleid in het formuleren van hun hulpvraag. Hierdoor staan deelnemers meer open voor verdere hulpverlening (zowel binnen als buiten LSE). Ten slotte waardeerden deelnemers de mogelijkheid om na/tussen de bijeenkomsten contact op te nemen met begeleiding (via de consultatielijn. Deze werd echter niet bemand door de vaste begeleiders).

Uit ons onderzoek blijkt dat het belangrijk is eisen te stellen aan de begeleiding. Vaste begeleiding is belangrijk zodat er vertrouwen opgebouwd kan worden, van belang is eveneens dat begeleiders er blijf van geven de situatie van de deelnemers te kunnen doorgronden en daarin geloofwaardig zijn (bijvoorbeeld omdat ze over voldoende kennis beschikken). Begeleiders moeten eveneens rekening kunnen houden met de invloed van de media op de gemoedstoestand van de deelnemers. Wij zijn niet diep ingegaan op de kenmerken van een goede begeleiding, maar het is voor vergelijkbare projecten belangrijk om hierover na te denken.

- *Goede matching*

Ondanks dat de oorspronkelijke matchingcriteria niet meer gehandhaafd zijn, bleken groepen toch goed samengesteld te zijn. We zien we dat deelnemers veel herkenning ervaren in de verhalen van de andere lotgenoten. Hierdoor voelen deelnemers zich minder alleen en ervaren zij minder schaamte. Dit leidt er vervolgens toe dat deelnemers voelen dat ze meer grip hebben op de situatie, en eerder hun ervaringen delen met anderen. Ondanks vergelijkbare situaties gaat elke deelnemer op zijn/haar eigen manier met de situatie om. Sommigen reageren met veel emotie, terwijl bij anderen de ratio op de voorgrond staat. Deelnemers geven aan het fijn te vinden van elkaars coping strategieën te leren.

- *Inhoud bijeenkomsten: aandacht voor feitelijke kennis, psycho-educatie en voor het delen van ervaringen*

De combinatie van het aanbieden van feitelijke kennis, psycho-educatie, en ruimte voor het delen van eigen ervaringen (dus voor lotgenotencontact) werkt goed. Alle onderdelen komen tegemoet aan de behoeften van de deelnemers. De verschillende onderdelen samen leiden tot kennistoename, mogelijkheid tot het aanleren van nieuwe vaardigheden en gedrag, en herkenning onderling. De onderdelen zijn niet alleen als doel, maar ook als middel ingezet. De eerste bijeenkomsten van de oudersgroep waren met name gericht op kennisoverdracht. Door de focus op feitelijke kennis, en niet gelijk op persoonlijke ervaringen, is er een gevoel van veiligheid in de groep gecreëerd. Deze veiligheid diende als voorwaarde voor het delen van persoonlijke ervaringen in de latere modules die meer gericht waren op psycho-educatie.

- *Behoeftes van deelnemers stonden centraal*

Op basis van eerdere ervaringen met de oudersgroep, en de behoefte van de deelnemers, zijn de bijeenkomsten aangepast voor de broers en zussengroep. Er was meer tijd voor het uitwisselen van ervaringen, en sprake van een andere inhoud en indeling van de bijeenkomsten. Ook bij de oudersgroep is op basis van behoefte een bijeenkomst toegevoegd. Door het programma af te stemmen op de behoeftes van deelnemers is de kans op uitval verlaagd en de kans op succesvolle deelname verhoogd. Deelnemers voelen zich ook serieus genomen omdat zij het gevoel hebben dat de organisatie naar hen luistert.

- *Veilige en gemoedelijke sfeer*

Het is essentieel dat er een sfeer is van vertrouwelijkheid, waardoor deelnemers zich veilig voelen om hun ervaringen te delen. Begeleiders benadrukken bij deelnemers dat informatie uit de bijeenkomsten niet met anderen gedeeld wordt. Naast een sfeer van vertrouwelijkheid, zorgt het creëren van een gemoedelijke sfeer ervoor dat deelnemers zich op hun gemak voelen. Het idee is dat zij hierdoor eerder hun verhalen zullen delen, en er minder risico is op uitval. Elke bijeenkomst begon met een lunch, zodat de deelnemers en begeleiders op een ongedwongen manier met elkaar in contact komen. Tijdens de bijeenkomsten proberen de begeleiders een informele sfeer te creëren, onder andere door het meebrengen van lekkernijen en het gebruik van humor.

Bovenstaande werkzame elementen zijn deels toe te schrijven aan de opzet en uitwerking van het Familiecontact. Maar ook de aangeboden parallelle ondersteuning (met name de individuele begeleiding en de consultatielijn) hebben bijgedragen aan het succes van het project. We kunnen stellen dat er een compleet aanbod van ondersteuning voor de deelnemers beschikbaar was: naast de groepsbegeleiding was er ook ruimte voor individuele vragen. Op basis van dit onderzoek bleek het niet goed mogelijk om de afzonderlijke invloeden van de diverse ondersteuningsmogelijkheden op de deelnemers te onderscheiden.

Enkele kanttekeningen bij deelname Familiecontact

Naast de werkzame elementen zijn er ook enkele kanttekeningen te benoemen, waar rekening mee moet worden gehouden bij het opzetten van een vergelijkbaar project:

Inhoudelijk:

- *Isolatie/afhankelijkheid*

Deelnemers geven regelmatig aan veel steun van elkaar te ontvangen, juist omdat hun lotgenoten hen zo goed begrijpen. Het lijkt er op dat deelnemers door het Familiecontact versterkt worden in de overtuiging dat andere mensen, zonder dezelfde ervaring, hen niet zouden kunnen begrijpen. Dit kan ertoe leiden dat deelnemers minder snel steun zoeken buiten de groep. Dit kan leiden tot afhankelijkheid van de groep én de begeleiding van de begeleiders, wat nadelig kan uitpakken voor de deelnemers op het

moment dat de groep stopt. De begeleiders zouden tijdens het project voldoende mogelijkheden voor hulp en ondersteuning buiten het traject moeten benoemen. Niet alleen gericht op professionele hulp, maar ook handvatten en stimulering om het gesprek aan te gaan met familie en vrienden.²⁵

- *Elkaar meenemen in negatieve emoties*

Deelnemers hebben te maken met veel (negatieve en heftige) emoties, tijdens het Familiecontact krijgen ze ruimte om deze emoties te ventileren. Belangrijk is voldoende ruimte te geven aan deze negatieve gevoelens (zoals frustratie en wanhoop), omdat het delen van deze gevoelens kan zorgen voor onderlinge verbinding en steun. Een uitdaging is echter ervoor te zorgen dat deze gevoelens niet de bijeenkomst overnemen. Een gevaar is ook dat ouders worden 'meegesleurd' in deze emoties, en elkaar daarin versterken. Met name omdat deelnemers aangeven veel mee te leven met andere deelnemers.

- *Angst bij gemeenten om essentiële veiligheidsinformatie te missen*

Gemeenten zijn bang dat wanneer zij deelnemers aanmelden bij LSE, zij vervolgens hun informatiebron verliezen. Dit maakt dat zij hier aarzelend tegenover staan. Als er sprake is van een mogelijk veiligheidsrisico (bijvoorbeeld over mogelijke terugkeer van personen) meldt het LSE dit altijd bij de betreffende gemeente. De gemeenten moeten er echter op vertrouwen dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. Voor de werving van deelnemers is het daarom essentieel dat er een vertrouwensband bestaat tussen LSE en gemeenten, zodat gemeenten gerustgesteld kunnen worden dat zij geen belangrijke informatie zullen missen.

Methodologisch:

- *Overdraagbaarheid van kennis*

Er is tijdens het uitvoeren van het project en tijdens de evaluatie veel nieuwe kennis opgedaan over hoe een project als het Familiecontact zo goed mogelijk ingericht en uitgevoerd kan worden. De overdracht van deze kennis heeft nog niet plaatsgevonden. Het is echter belangrijk dat de informatie beschikbaar is voor organisaties die een vergelijkbaar project willen opstarten. Er moet nog onderzocht worden hoe deze kennis het beste beschikbaar kan worden gesteld.

Analysekader

Het Familiecontact is uitgevoerd op basis van een aantal aannamen (voortkomend uit Gielen en Dijkman (2016)²⁶ en gebundeld in ons analysekader). Nu het project is afgerond blijkt dat de meeste aannamen werken zoals gedacht. Er is echter een aantal elementen die extra belangrijk blijken te zijn, en daarnaast zijn enkele elementen in de uitvoering minder relevant dan gedacht. Deze bespreken we hieronder. Ten slotte noemen we een aantal aanvullingen op het analysekader, voortkomend uit ons onderzoek.

Wat blijken belangrijke elementen?

- *Begeleiding:* In het analysekader is opgenomen dat het belangrijk is dat er drie verschillende personen met elk hun eigen rol en deskundigheid worden ingezet: een procesbegeleider, een rouw/traumatherapeut en een externe deskundige/hulpverlener. Onze ervaring onderschrijft deze aanname, en bevestigt dat deze drie rollen belangrijk zijn voor een goede begeleiding van het Familiecontact. Dit wordt bevestigd door zowel de deelnemers als de begeleiders. In het Familiecontact worden deze rollen ingezet: een groepsbegeleider, een psycholoog en een gastspreker/expert.
- *Kennis en vaardigheden:* Ook is opgenomen dat er tijdens de bijeenkomsten aandacht dient te zijn voor theoretische en praktische kennis, en voor vaardigheden. Uit het onderzoek blijkt dat de combinatie van deze onderdelen goed werkt voor de groep. De onderdelen samen leiden tot kennistoename, mogelijkheid tot het aanleren van nieuwe vaardigheden en gedrag, en herkenning onderling. Op deze manier sluiten ze goed aan bij de verschillende behoeftes van de deelnemers.
- *Uitwisseling en interactie:* Daarnaast wordt aangenomen dat er ervaringsdeskundigen ingezet dienen te worden. In elke bijeenkomst is ruimte voor deelnemers (de 'ervaringsdeskundigen') voor het onderling uitwisselen van ervaringen en tips. Deelnemers geven aan dit één van de belangrijkste onderdelen van het project te vinden, waardoor zij veel steun en herkenning ontvangen.

²⁵ LSE geeft aan dat in alle bijeenkomsten deelnemers gestimuleerd zijn om het gesprek aan te gaan met familie en vrienden, en dat hier ook handvaten voor zijn aangereikt.

²⁶ Gielen, A-J. en Dijkman, A. (2016). Radicaal Verlies. Verkenning naar familiecontact in theorie en praktijk. Almere/Amsterdam: A.G. Advies en Sherazade Advies

Wat blijkt minder relevant?

- *Afbakening:* In het analyse kader is opgenomen dat er een afbakening dient te zijn van de periode van het lotgenotencontact. Dit was gebaseerd op theorie over andere lotgenotengroepen. De groep van het Familiecontact blijkt een echter een andere doelgroep te zijn, met andere omstandigheden. Als gevolg hebben zij over het algemeen behoefte aan voortdurende lotgenotencontact en begeleiding.
- *Groepssamenstelling:* Daarnaast wordt aangenomen dat het belangrijk is dat groepen gematcht worden naar achtergrond problematiek (bv. of een familielid is omgekomen, gedetineerd of geradicaliseerd). Oorspronkelijk zouden deelnemers ook op deze manier gematcht worden, maar deze matchingcriteria zijn uiteindelijk niet meer gehanteerd. Groepen bleken echter toch goed samengesteld te zijn: deelnemers gaven aan veel herkenning te ervaren in de verhalen van de andere deelnemers. De matchingcriteria bleken dus minder belangrijk te zijn dan gedacht, in de praktijk blijkt dat een gezamenlijke uitgangssituatie (een uitgereisd familielid) van groter belang is.

Wat mist er in het analysekader?

Twee van de werkzame elementen die wij hebben achterhaald zijn niet voorafgaand aan het project vastgesteld als aannamen. Het gaat om dan om het centraal stellen van de behoeftes van deelnemers (en eventueel het programma aanpassen) en het creëren van een veilige en gemoedelijke sfeer. Beide elementen blijken op basis van ons onderzoek echter essentiële werkzame elementen te zijn, waar bij een vervolg rekening mee moet worden gehouden.

Cyclus

Deze evaluatie was onderdeel van een cyclus. Tijdens een voorstudie (Gielen en Dijkman 2016) is wetenschappelijke literatuur getoetst aan de praktijk. Hier is een beschrijving uit voortgekomen van mogelijke werkzame elementen bij een project zoals het Familiecontact. De werkzame elementen hebben wij verwerkt in een analysekader. Dit kader hebben wij stelselmatig getoetst tijdens een plan- (zijn de werkzame elementen aanwezig in de opzet van het project?), proces- (zijn deze elementen ook toegepast in de praktijk?) en effectevaluatie van het Familiecontact (in hoeverre hebben de werkzame elementen gewerkt voor deze groep?). Deze cyclus is een goede opzet gebleken om het project op een gestructureerde wijze op te zetten, uit te voeren en in de nabije toekomst over te dragen en te borgen.

Toekomst van het project

Moeilijkheden voor lokale inbedding

De oorspronkelijke wens om het project lokaal in te bedden bleek geen reëel perspectief te zijn. Aangezien gemeenten om verschillende redenen nauwelijks hebben meegewerkt, is lokale inbedding lastig, zo niet onmogelijk gebleken. Medewerking van gemeenten was daarnaast noodzakelijk voor het aanleveren van deelnemers, maar door onvoldoende medewerking is het aantal deelnemers zeer beperkt gebleven (terwijl de potentiële doelgroep voldoende groot is). De wervingsstrategie van het Familiecontact zou opnieuw overwogen moeten worden en wellicht zou gezocht moeten worden naar alternatieve kanalen, al dan niet in samenwerking met gemeenten. Alleen dan kan aan de voorwaarden voor de mogelijkheid van lokale inbedding voldaan worden. Daarnaast speelt ook mee dat het niet altijd wenselijk is deelnemers van een bepaalde stad bij elkaar in één groep te plaatsen, aangezien er vaak onderlinge banden bestaan die een groepsproces negatief kunnen beïnvloeden.

Kennis aanbod als opstapje naar emotionele ondersteuning

We zien een duidelijke behoefte aan feitelijke informatie. Kennistoename blijkt ook een voorwaarde te zijn om om te kunnen gaan met de situatie. Belangrijk is om in ieder geval in deze behoefte te voorzien. Ideaal zou zijn wanneer gemeenten/lokale organisaties hierbij samenwerken met landelijk opererende organisaties met expertise op het onderwerp zodat alle kennis aanwezig is en benut kan worden. Samenwerking met landelijk opererende organisaties/expertisecentra is gewenst, omdat het op deze manier makkelijker is kennis te bundelen en te actualiseren, en deze kennis op een uniforme wijze aan deelnemers van lokale projecten aan te bieden.

De feitelijke informatie zou groepsgewijs (lotgenotencontact) of op individueel niveau aangeboden kunnen worden. Belangrijk hierbij is het gevoel van laagdrempeligheid. Een laagdrempelig aanbod aan kennis kan namelijk een opstapje betekenen naar meer emotionele ondersteuning: wanneer de kennis

eenmaal geland is en er een mate van vertrouwen is opgebouwd, zou de optie van het Familiecontact aangereikt kunnen worden. Op deze manier wordt het aanbieden van kennis niet alleen het doel, maar ook een middel om deelnemers te bereiken. Wat betreft het werven van deelnemers zou er samengewerkt kunnen en moeten worden met een lokale organisatie. Daarnaast zou ook een herbezinning op de doelgroep wenselijk en noodzakelijk zijn. Het project heeft zicht vooral geconcentreerd op familieleden van uitgereisde Syriëgangers, maar Jihadistische radicalisering kan zich op meerdere manieren uiten, zeker nu de militaire strijd tegen IS beslecht lijkt.

De behoefte aan actuele informatie verschilt ook per groep, zo hebben we gezien bij het Familiecontact. De groep van vaders en moeders had behoefte aan andere informatie dan de broertjes en zusjes. Maatwerk is dus geboden, waarbij naast een standaard-aanbod goed geïnventariseerd zou moeten worden aan welke informatie behoefte is.

Behoeftte aan begeleiding blijft

De toekomst van het Familiecontact is mede afhankelijk van de meerwaarde die het project heeft gehad voor de deelnemers. Als we kijken naar de steuntheorieën heeft het project voor de deelnemers veel opgeleverd, met name op het gebied van herkenning en steun. Ook na afronding blijven deelnemers grote behoefte houden aan begeleiding en contact met lotgenoten. Dit heeft deels te maken met de actuele ontwikkelingen en de grote aandacht van de media en de politiek voor hun situatie. Met name het terughalen van (klein)kinderen uit de Koerdische kampen staat de laatste tijd volop in de belangstelling. Hierin verschilt de doelgroep van het Familiecontact van andere doelgroepen voor lotgenoten groepen. Ook spelen gevoelens van schuld en schaamte bij deze groep een grote rol. Dit alles heeft invloeden op het welbevinden van de deelnemers, waardoor behoefte aan begeleiding blijft.

Ondanks de behoefte aan ondersteuning die de potentiële doelgroep heeft, is het de vraag of groepsbijeenkomsten met lotgenoten voor iedereen de beste oplossing zijn. Niet elk familielid heeft de behoefte om in een groep zijn of haar ervaring te verwerken. Daarnaast blijkt dat deelnemers van de groepsbijeenkomsten regelmatig behoefte hebben aan individuele begeleiding, met name tussen de bijeenkomsten door. Hieruit blijkt het belang van het aanbieden van individuele ondersteuning, eventueel parallel aan de groepsbijeenkomsten.

Bijlage 1

Reflectie op de onderzoeks- methodologie

B1

Bijlage 1: Reflectie op de onderzoeksmethodologie

Analysekader

Ten behoeve van het opzetten en inrichten van het project Familiecontact is een voorstudie uitgevoerd door Gielen en Dijkman (2016) waarin op basis van een analyse van wetenschappelijke literatuur een beschrijving is opgesteld van mogelijke werkzame elementen bij een lotgenotencontactproject zoals het Familiecontact. Die werkzame elementen zijn omschreven als hypothesen die op hun beurt weer gebruikt zijn als bouwstenen voor het opzetten en inrichten van het Familiecontact. Deze bouwstenen hebben wij verwerkt in ons analysekader en stelselmatig getoetst tijdens de plan-, proces- en effectevaluatie. Het analysekader heeft ons goed geholpen om op een gestructureerde manier de verschillende fasen van het Familiecontact te evalueren.

Bijeenkomsten bijwonen

We hebben de verschillende inhoudelijke en organisatorische factoren zoals genoemd in het analysekader stelselmatig kunnen toetsen, zij het op een indirecte manier, namelijk door ernaar te vragen in de gesprekken met de projectleider, de begeleiders en de psychologen, en door deze onderwerpen op te nemen in de vragenlijsten voor de deelnemers. We konden niet aanwezig zijn bij het merendeel van de bijeenkomsten en hebben dus niet zelf rechtstreeks kunnen toetsen of genoemde factoren aanwezig waren tijdens de bijeenkomsten/modules. Onduidelijk is of dit heeft geleid tot een bias in de waarnemingen en dus in onze conclusies, maar bij het vergelijken van de antwoorden van de deelnemers en de staf op de verschillende factoren is gebleken dat men overwegend hetzelfde oordeelde over de aan- of afwezigheid van bepaalde factoren tijdens de bijeenkomsten. Hieruit concluderen we dat het gegeven dat we niet zelf aanwezig konden zijn bij de bijeenkomsten niet of nauwelijks heeft geleid tot een vertekende waarneming.

Anonieme vragenlijsten

De vragenlijsten die we aan het begin van de sessies hebben uitgedeeld aan de deelnemers en aan het einde van de sessies weer hebben ingezameld waren anoniem. Hiervoor is bij aanvang van het project gekozen omwille van de privacy van de deelnemers en om deelnemers niet af te schrikken van deelname aan het onderzoek. We hebben de individuele deelnemers dus in hun ontwikkeling door de tijd heen niet kunnen volgen, en alleen de antwoorden kunnen analyseren op groepsniveau. De respons op de enquêtes is voor de gemengde ouders- en de broers en zussengroep uitstekend te noemen, dus in die zin zouden we er van uit kunnen gaan dat deze keuze niet nadelig heeft uitgedaagd voor de respons. Gevolg is wel dat we de individuele deelnemers niet door de tijd heen hebben kunnen volgen, wat jammer is, omdat hun uitgangssituatie en hun persoonlijke ervaringen verschilden bij de start van het project en de deelnemers ook tijdens het project verschillende ervaringen hebben opgedaan (zie ook hieronder).

Vragenlijsten en geen individuele interviews bij de start en halverwege

Doordat we de deelnemers niet persoonlijk hebben kunnen spreken bij de start en halverwege het project, zijn we niet in staat geweest dieper door te vragen naar de ervaringen van de deelnemers. We hebben derhalve de diverse steuntheorieën bij aanvang en halverwege het project globaal kunnen toetsen. Bij de afronding van het project hebben we wel gesprekken kunnen voeren en daarin de steuntheorieën meer 'in depth' kunnen toetsen. Tijdens die gesprekken bleek overigens dat onze gesprekspartners in het geheel geen bezwaar hadden om een persoonlijk gesprek te voeren over hun deelname aan het Familiecontact. We hebben ook vooraf aangegeven dat het ons niet ging om hun persoonlijke omstandigheden, maar om hun ervaringen met het Familiecontact.

Opvallend is overigens dat we voornamelijk met de leden van de gemengde ouders groep hebben gesproken (en met de broers en zussen tijdens de bijeenkomsten vijf en zeven), maar slechts met één deelnemer van de mannengroep en één deelnemer van de vrouwengroep hebben kunnen spreken. Ondanks dat we meerdere pogingen hebben gedaan om meer deelnemers uit deze groepen te spreken is het om uiteenlopende praktische redenen niet gelukt. De vraag is of er niet een dieperliggende reden of redenen is/zijn achter de door de ouders opgegeven redenen waarom een gesprek niet mogelijk was. Deze groep was meer gesloten dan de gemengde groep, beheerste de Nederlandse taal niet altijd even goed en wellicht dat een interview met onbekende onderzoekers toch als te bedreigend overkwam.

Parallele dienstverlening

Naast het Familiecontact heeft het Landelijk Steunpunt Extremisme ook individuele ondersteuning aangeboden aan de deelnemers en hebben zij een consultatielijns opgezet die door de deelnemers kon worden geraadpleegd tussen de modules door. Sommige deelnemers hebben dat ook gedaan, andere deelnemers niet. Hetzelfde geldt voor de individuele ondersteuning. Aannemelijk is dat dergelijke ervaringen van invloed zijn geweest op de beleving van en de waardering voor het Familiecontact, maar of en zo ja op welke wijze en in welke mate dat het geval is, dat hebben we niet kunnen achterhalen.

Invloeden van buiten

Gedurende het project is er veel gebeurd in de strijd tegen IS en heeft de media met grote regelmaat bericht over nieuwe ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld het verblijf van Nederlandse vrouwen en kinderen in Koerdische kampen en het al dan niet terug naar Nederland laten komen van deze vrouwen en kinderen. We kunnen er van uitgaan dat dergelijke omstandigheden de groepsdynamiek in de sessies hebben beïnvloed en dus gevolgen hebben gehad voor de beleving van en de waardering voor de verschillende modules van het Familiecontact, die per module kunnen verschillen. Deels hebben we dit kunnen constateren, bijvoorbeeld daar waar het gaat om de berichtgeving over de vrouwen en kinderen in Koerdische kampen, waarvan het oorspronkelijke beeld was dat de Nederlandse overheid niet wist waar deze personen zich bevonden, maar waar later bleek dat men dit wel wist en de overheid ervoor gekozen had niet actief mee te werken aan een terugkeer naar Nederland. De berichtgeving hierover is van grote invloed geweest op de waardering van de deelnemers voor module 2 waarin de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid als gastspreker was uitgenodigd om het beleid van de Nederlandse overheid toe te lichten.

Voor een belangrijk deel hebben we de invloeden van buiten niet mee kunnen nemen in de evaluatie bij de deelnemers, simpelweg omdat we er niet direct naar konden vragen na afloop van de diverse modules. We konden ze immers niet persoonlijk spreken. Van de begeleiders en de psychologen hebben we wel vernomen dat de invloeden van buiten een rol hebben gespeeld bij de beleving en de waardering van de deelnemers voor de diverse modules.

De meeste deelnemers van de gemengde ouder groep hebben vóór het Familiecontact al groepsbijeenkomsten bijgewoond over het thema. De meeste leden van de groep kennen elkaar daardoor al meer dan twee jaar. Ook dit heeft waarschijnlijk invloed gehad op de resultaten van het project, aangezien er (groeps)processen hebben gespeeld voorafgaand aan het Familiecontact.

Korte onderzoeksperiode

We hebben het project anderhalf jaar kunnen volgen en in die periode hebben we drie contactmomenten gehad met de deelnemers, waarvan het laatste contactmoment snel na de laatste module of tijdens die module heeft plaatsgevonden. We hebben de deelnemers niet meer gevolgd na afloop van hun deelname aan het Familiecontact. We hebben verschillende effecten op zelfgerapporteerd gedrag geconstateerd (zie hoofdstuk 4). Of deze effecten ook daadwerkelijk een blijvend resultaat zijn van het Familiecontact hebben we, gelet op de korte onderzoeksperiode, niet vast kunnen stellen.

Om eventuele lange(re)termijn gedragseffecten te kunnen onderzoeken zouden we de deelnemers langer moeten volgen. Het zou aan te bevelen zijn om de deelnemers enkele maanden/een jaar na afronding nog een aantal keren te spreken. Dan zouden we kunnen vaststellen of de verandering op het niveau van kennis, houding en gedrag van tijdelijke aard zijn, of ook op de lange termijn aanhouden. Daarnaast zouden we de (veranderingen in) behoefte aan begeleiding verder kunnen onderzoeken. Hebben deelnemers na afronding van het project begeleiding opgezocht in hun directe omgeving (professioneel of niet), met andere woorden: hebben zij hun behoefte aan begeleiding zelf ingevuld? Ten slotte zouden we kunnen bespreken of deelnemers onderling nog contact hebben en hoe zij terugkijken op het project.

Relatie met uitvoerder

Ten slotte was ook de relatie met LSE van groot belang bij het goed kunnen uitvoeren van de evaluatie. Het bleek belangrijk om 'dicht op het project' te zitten. Oorspronkelijk hadden wij een aantal contactmomenten met LSE opgenomen in ons plan van aanpak, maar deze momenten zijn gedurende de evaluatie uitgebreid. Er is ervoor gekozen om maandelijks met de projectleider te overleggen. Op deze manier bleven wij zo goed mogelijk op de hoogte van de ontwikkelingen in het project en de uitvoering, en

konden wij ook zelf constateren hoe het project zich ontwikkelde. Hierbij is ook van belang dat de uitvoerder de eigen kennis en motieven over het project duidelijk kan overbrengen. Deze intensieve samenwerking vraagt veel van beide partijen.

Bijlage 2

B2

Bijlage 2: Vragenlijst Familiesteunpunt

Vragenlijst Familiesteunpunt

Voor het Familiesteunpunt willen we onderzoeken of het Familiecontact goed aansluit bij de behoefte van de deelnemers. Je hebt voor ons al twee vragenlijsten ingevuld: één aan het begin van het Familiecontact en halverwege. Nu het project is afgelopen zijn we benieuwd hoe je terug kijkt op de bijeenkomsten, wat je ervan hebt geleerd en hoe heeft het project je verder gebracht. Daar gaat deze vragenlijst over.

Alle antwoorden zullen vertrouwelijk worden verwerkt en de vragenlijst is dus volledig anoniem.

Alvast bedankt voor je medewerking!

Met vriendelijke groet,

Frank Kriek (projectleider, RegioPlan)

1. Achtergrondinformatie

1.1 Wat is je geslacht?

- ☐ Man
☐ Vrouw

1.2 Wat is je leeftijd?

.....

1.3 In welke groep zit je?

- ☐ Voormalige SMN groep
☐ Vrouwen groep
☐ Mannen groep
☐ Broers/zussen groep
☐ Anders, namelijk

De volgende vraag gaat over individuele ondersteuning van het Familiesteunpunt. Als je deze ondersteuning niet ontvangt, kan je deze vraag overslaan.

1.4 Hoe ervaart u deze manier van ondersteuning in vergelijking met de groepsbijeenkomsten? Wat vroegen de groepsbijeenkomsten toe?

2. Welbevinden

De volgende vragen gaan over hoe je je op dit moment voelt over jouw situatie.

Geef aan op een op een schaal van 1-10 in hoeverre de stelling op jou van toepassing is.
 Hier geldt 1 = helemaal niet en 10 = heel erg. Kruis de juiste cirkel aan.

	Cijfer	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ik maak mij op dit moment zorgen om mijn kind.		☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me eenzaam.		☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik zit lekker in mijn vel.		☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me machteloos/gefrustreerd over de huidige tie.		☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me gestresst over de huidige situatie.		☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

2.1 Kan je bij iemand in je omgeving terecht voor hulp en steun voor je huidige situatie?

- ☐ Nee
☐ Ja, ik kan terecht bij.....

2.2 Indien het antwoord op de vorige vraag 'ja' is, wat voegen de groepsbijeenkomsten toe aan de steun die je ontvangt?

3. Modules

3.1 Deze vraag gaat over de laatste vier bijeenkomsten. Zou je per bijeenkomst een cijfer kunnen geven voor de gastspreker en voor de module in het geheel?

Module	Cijfer gast-spreker (1-10)	Cijfer voor module (1-10)
Rouw & traumaverwerking (Nelly Troost)		
Contact met je kind (systeemtherapeut van LSE)		
Eigen verhaal, media en buitenwereld (Wallaart & Kusse Public Affairs)		
Hulpaanbod en hoe nu 'verder'? (geen gastspreker)		

3.2 In de onderstaande tabel kan je het antwoord doorkruisen wat niet van toepassing is.

Module	Is je kennis toegenomen over deze module?	Weet je nu voldoende over dit onderwerp?	Zijn je verwachtingen die je van te voren had over deze module uitgekomen?	Kon je de informatie goed begrijpen?
Rouw & traumaverwerking (Nelly Troost)	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Contact met je kind (systeemtherapeut van LSE)	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Eigen verhaal, media en buitenwereld (Wallaart & Kusse Public Affairs)	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Hulpaanbod en hoe nu 'verder'? (geen gastspreker)	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee

Toelichting:

3.3 In de onderstaande tabel kan je je antwoorden op de twee vragen opschrijven.

Als je te weinig schrijfruimte hebt, kan je ook de achterkant van het papier gebruiken.

Module	Wat is voor jou de belangrijkste boodschap geweest van deze module?	Heb je deze boodschap van deze module al in praktijk kunnen brengen? Kan je daar voorbeelden van geven?
Rouw & traumaverwerking (Nelly Troost)		
Contact met je kind (systeemtherapeut van LSE)		
Eigen verhaal, media en buitenwereld (Wallaart & Kusse Public Affairs)		
Hulpaanbod en hoe nu 'verder'? (geen gastspreker)		

4. Steun

Geef aan op een op een schaal van 1-10 in hoeverre de stelling op jou van toepassing is. Hier geldt 1 = helemaal niet en 10 = heel erg. Kruis de juiste cirkel aan.

Cijfer	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ik vind het belangrijk dat ik met mijn verhaal anderen in de groep kan helpen/ondersteunen	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me goed als ik met mijn verhaal anderen kan helpen	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik herken me in de verhalen van anderen in de groep	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Door het Familiecontact heb ik het gevoel dat ik ergens bij hoor	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Door de bijeenkomsten heb ik het gevoel dat ik beter om kan gaan met gevoelens van schuld, schaamte en rouw.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Na de bijeenkomsten voel ik me beter	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik voel me veilig genoeg in de groep om mijn ervaringen te delen en gevoelens te uiten	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik vind de sfeer in de bijeenkomsten prettig	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

5. Vaardigheden

5.1 In de onderstaande tabel kan je het antwoord doorkruisen wat niet van toepassing is.

Onderwerp	Heb je hier voldoende informatie over gekregen?	Is de informatie bruikbaar voor jouw dagelijkse leven?	Heb je al iets gedaan met deze informatie in de praktijk?
Rouw en trauma	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Omgaan met eventuele andere kinderen	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Omgang met de pers	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee
Verdere hulp en begeleiding	Ja / Nee	Ja / Nee	Ja / Nee

Toelichting:

6. Meerwaarde

Wij zijn benieuwd wat voor meerwaarde de bijeenkomsten voor je hebben gehad. Hieronder staan een aantal voorbeelden van effecten. Zou je van deze effecten een top drie kunnen maken die van toepassing is voor jouw situatie? Hierbij is de nummer 1 datgene waar de bijeenkomsten het meeste invloed op hebben gehad. Je mag ook iets opschrijven wat niet in het onderstaande rijtje staat.

- Meer kennis
- Ik kan beter met mijn emoties omgaan
- Gevoel meer grip op de situatie
- Bieden van steun, erkend voelen
- Beter voelen over mezelf
- Herkenning in de verhalen van anderen
- Sociaal netwerk vergroot

Mijn top drie:

- 1)
- 2)
- 3)

Toelichting:

7. Behoeft en vervolg

7.1 Wat heb je gemist tijdens de bijeenkomsten?

7.2 Weet je waar je terecht kan voor hulp na het Familiecontact?

7.3 Heb je na afloop van het Familiecontact behoefte aan meer begeleiding? Zo ja, in welke vorm?

Hartelijk bedankt voor het invullen van de vragenlijst!

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

Regioplan
Jollemanhof 18
1019 GW Amsterdam
T +31(0)20 531 53 15
www.regioplan.nl